S. Benedek András

A gens fidelissima: a ruszinok

© S. Benedek András

Felelős kiadó: Belváros-Lipótváros
Ruszin Kisebbségi Önkormányzat

TARTALOM

Előszó

A történelmi Ruszinföld és Ruszinszkó

A ruszin etnogenezis története. (A romantikától a pozitivizmusig)

Új szintézis felé

A ruszin élet évszázadai

A ruszinság szervezeti-területi integritásának jelképe - a görög katolikus egyház

A ruszin művelődés és kultúra alapjai

a) a kezdetek
b) a felvilágosodás és a reformkor
c) Ruszofil törekvések a XIX. század második felében
d) a tiszta forrás - a népi kultúra

Kárpátalja és a ruszin nép sorsa 1918 után

Ruszinszkó kültörténete az első csehszlovák köztársaságban

Kárpátalja gazdasági helyzete 1918 és 1938 között

A vallás és kultúra helyzete a két világháború közti időszakban Ruszinszkóban

Kárpátalja politikai története 1938- és 1944 között

Vallás és kultúra a visszacsatolás időszakában

1944 októberétől napjainkig

1989-1991 - a változások kora

Kárpátalja gazdasága a szovjethatalom éveiben

A vallás és kultúra helyzete 1945 után

A ruszin önismeret „tiszta forrásai”

Irodalom

Illusztrációk

Előszó

A Duna-medencében a magyarokkal szinte a kezdetektől együtt élő valamennyi nép és nemzetiség közül a ruszinok sorsa a legsajátosabb. Soha sem volt önálló államiságuk, bármiféle területi elhatárolódásuk. Nemzeti identitásukat, önálló entitásukat *görög katolikus vallásuk*, a korábbi irodalmi nyelvteremtő kísérletek kívülről szorgalmazott kudarca után egymáshoz közel álló *nyelvjárásaik*, gazdag és színes szellemi és tárgyi *néprajzuk*, valamint a sok évszázados magyar-ruszin együttélésből fakadó *történelmi tudatuk* határozza meg.

A később pánszlávizmusként definiált moszkovita gondolat kezdettől a kisebb szláv népek felszámolására, közös akolba terelésére törekedett. Legkirívóbb példája ennek a nem is oly kicsiny, közel ötven milliós ukrán nép, amely a történelem sorsfordulóin a lengyelekkel és a törökökkel folytatott élethalálharca során rossz helyen talált szövetségesre. A „testvéri" orosz nép ugyanis önálló nemzeti létét is elvitatta, nyelvét betiltotta és a kormányzóság török uralom alól felszabadult területére előszeretettel telepítette az orosz parasztok millióit. (A birodalmi szándék logikája úgy látszik, mindenhol egyforma. Bécs is elsősorban németeket - azok hiányában szlovákokat, szerbeket vagy oláhokat - telepített mind az elkobzott Rákóczi-birtokokra, mind a török alól felszabadított délvidéki területekre.)

Ne feledjük: ez nem kelet-európai sajátosság! Ekkortájt hajtott fejet az angol kultúrfölény (és nyelv) előtt Skócia, Wales és Írország is (Franciaország „felvilágosodásnak" álcázott nyelvi sovinizmusáról nem is szólva!). A legkiválóbb ukrán (kisorosz!) író, Gogol is orosz nyelven írta nagyrészt az ukrán népi epikus hagyományokra, mitológiára épülő elbeszéléseit, novelláit.

A nagyorosz „egységesítő" szándék már a 18. században, a cári orosz borvásárló bizottság tevékenysége kapcsán, majd József nádor felesége, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő (Pál orosz cár lánya) korai halála után az emlékére épített ürömi pravoszláv templom mindenkor Oroszországból érkező papja tevékenységében jelentkezett, de tetten érhető a pravoszláv gondolatot képviselő bécsi lektorok, tanácsadók munkájában is, akik a ruszin tankönyvek egész sorát „igazították" át elkötelezettségük szellemében. Teljes erővel azonban a reformkor utolsó éveiben, a szabadságharc idején, majd az abszolutizmus éveiben jelentkezett az anyagilag is támogatott nagyorosz szándék. Ez a mozgalom, amely a „muszkavezető" Dobrjanszki Adolf tevékenységében a legtettenérhetőbb, néha kijevi, tehát ukrán színezettel is gazdagodott. Sajnos, a már komoly értékeket felmutató ruszin kultúra megsínylette ezt az agresszív kampányt. A XIX. század legkiválóbb ruszin költője, Alekszandr Duhnovics, a ruszin nemzeti himnusz szerzője, 1856-tól maga is oroszul kezdett írni. A fehéregyházi csatatéren felállított emlékoszlop készítésekor alig találtak írástudót, hogy Petőfi néhány sorát lefordítsa ruszinra.

A ruszin értelmiség fél évszázados késéssel, a századfordulón talált vissza népéhez. Ekkor azonban a „guruló rubelek" a vallás oldaláról indítottak támadást: Máramaros egyes vidékein, elsősorban Iza környékén Kijevben „kioktatott" papok terjesztették a schismát, a pravoszláv vallásra való áttérést. Ez a mozgalom azonban, bár a két világháború közti csehszlovák hatalom erősen támogatta, a szovjethatalom pedig egyeduralkodóvá tette, megtört a hitéhez ragaszkodó papság és a ruszin nép ellenállásán.

A kommunizmus bíbor álruhájába öltözött pánszláv sovinizmus nemcsak a görög katolikus vallást, de a ruszin nyelvet, a ruszin önelnevezést is betiltotta, tűzzel-vassal irtotta az ún. folklorizmust, a Kárpáti Könyvkiadó buzgó lektorai újrakiadáskor szorgalmasan átírták nagyukránra a legjobb ruszin regényeket, a szaktudomány legalapvetőbb szabályait megszegve ukrán átiratban jelentek meg a folklórgyűjtemények, stb.

A szovjethatalom természetesen az évezredes magyar ruszin barátságot is igyekezett megbontani. Tudományos tételek rangjára emelték az addig csak sarlatánok által képviselt, népetimológiás történeti legendákat, s minden monográfia vagy akár politikai brosúra alaptételévé vált az „ezeréves elnyomás", a magyar uralkodó osztálynak a kárpátaljai őslakosság ellen követett népelnyomó politikája!

A most újraéledő ruszin identitástudat legjobb képviselői azonban pontosan tudják, hogy e két nép (s valamennyi Duna-medencei nép) sorsa közös. *Rákóczi hű népe* - bár oly sokan és oly sokszor szerették volna - sohasem ingott meg a magyar testvérnép iránti hűségében, még az első bécsi döntés és Kárpátalja visszacsatolása közt eltelt rövid időszakban is elsősorban a hegygerincen túlról érkezett szics-gárdisták (s természetesen az ellenérdekelt német vagy éppen román politika) szították az ellentéteket. Maga a ruszin nép, a görög katolikus egyház vezetésével megőrizte szellemi autonómiáját, amely Teleki Pál kiállásának köszönhetően rövid négy évig valódi autonómiává vált, e nép első politikai megszerveződésévé. Ezen a közigazgatási egységen belül a jog- és érdekvédelmi küzdelmek sohasem közelítették meg az antagonisztikus ellentétek határát.

Az elmúlt másfél évszázad, s különösen az elmúlt ötven év azonban nem múlt el nyomtalanul a ruszin nép életében. Mivel a pánszláv propaganda miatt a reformkorban már-már megvalósult nemzetté válás folyamata megtört, az irodalmi nyelv kialakítása sem teljesedett ki, s nem születtek meg a nemzeti kultúra alapkönyvei (szótárak, monográfiák, folklórgyűjtemények, stb.), igen erős a moszkvai példán iskolázott nagyukrán gondolat eszköztára. Ma Kijev (bár fogcsikorgatva beletörődik a ruszinság létezésébe), - elsősorban a saját korábbi árulásukat igazoló helyi képviselőik segítségével - kétségbe vonja az önálló ruszin entitás létezését, hivatkozva a közös irodalmi nyelv és kiteljesedett szellemi kultúra (nem utolsó sorban általuk okozott) hiányára s a történelem és társtudományainak ezen a tájon igen ingoványos talaján akrobatikus bizonyítási mutatványokkal próbálják meghamisítani a ruszin etnogenezis tényeit, bizonyítékait. A belső és nemzetközi nyomás hatására mindenesetre elhangzott az az ígéret, hogy a 2001-es népszámlálás ívein szerepelni fog a ruszin önmeghatározás is. Ebben a régióban azonban nemcsak az ígéretek, de a múlt tényei sem mindig bizonyosak.

Ennek a történelem országútjára vetett kis népnek önnön léte igazolásában elsősorban saját hagyományaihoz kell visszatalálnia. Gyökerei erősek, épek és mai feladatuk nem reménytelen az etnikai reneszánsz és regionalizmus korában.

A ruszinság történelmi sorsa nem mindennapi s nem mindennapi tanulságokat hordoz. Tanulságokat, amelyek valamennyi Duna medencei nép számára hasznosak lehetnek.

S. Benedek András

A történelmi Ruszinföld és Ruszinszkó

A ruszinok lakóhelye az Északkeleti Felvidéknek a Szepességtől a máramarosi Visó-völgyig terjedő szakasza. Itt a legegyszerűbb a Kárpátok szerkezeti felépítése. Lényegében két, erősen tagolt homokkő-vonulat képezi s csak néhány helyen bukkan elő néhány mészkőszirt, valamint a térség legdélkeletibb részén, Rahó és Nagybocskó közt a kristályos vonulat. Az Alföld felől a hegységet a Vihorlát Gutini vulkánsor határolja. Gazdaságföldrajzi szempontból ehhez az elég könnyen körülhatárolható tájegységhez tartozik az ún. vásári öv, jellegzetes kapuvárosaival, amelyek a folyók áttöréseinél, a hágók felől érkező utak, s a síkság találkozópontján jöttek létre. (Legjellegzetesebb példájuk Ungvár és Munkács, de a tagoltabb földrajzi környezet ellenére ilyen Beregszász, Nagyszőlős és Huszt is.)

A hegyvidék folyóvizei szinte kivétel nélkül északnyugati irányba indulnak, majd az Ung, Latorca, Borsa és Tisza völgyében Nyugat felé fordulnak, az áttörések irányába. Felső szakaszukon még igen magas völgyeket, medencéket képeznek, az ún. Verhovinákat. Az áttörések, medence-kijáratok felé siető folyók völgyeiben jól járható utak vezetnek a hágók felé. Ez a Kárpátok ívének leginkább átjárható része. A Beszkid hágó mindössze 584 méter magasan fekszik. Délkeleti irányba haladva ezt követi az Uzsoki- (889 m.), a Vereckei- (841 m.), a legnehezebben járható Panter- (1225 m.) és a Tatár-hágó (931 m.). E folyók szinte jelképesen összekapcsolják a ruszin és magyar etnikum lakóterületeit s jelzik, hogy itt szervesen összefüggő gazdaságföldrajzi egységekről van szó.

A fizikai földrajz adott esetben nem csupán száraz körülhatárolását adja a ruszinok által lakott Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung és Zemplén megyei területeknek, de választ ad számos, e népelem megtelepülésével és differenciálódásával kapcsolatos kérdésre is.

A honfoglalás idején az alföldi rész átjárhatatlan őserdeivel, szinte áttekinthetetlen vízhálózatával, amelyben a folyócskák, erek néha eltűntek a mocsarak közt, majd más néven bukkantak fel újra, évről évre medret és alakot változtatva, szinte alkalmatlan volt a tartós megtelepedésre. A korai időszakban csak az előhegyek láncolatában alakult ki egy településsor, valamint az Alföldre tartó folyók kisebb medencéiben volt állandó lakosság (így a Borzsa völgyében). Maga ez a településsor is a védelmi rendszer részét képezte, míg ennél keletebbre húzódott a mesterséges akadályokkal eltorlaszolt és ún. *bevágásokkal* a hágókon betörő ellenség feltartóztatására hivatott *gyepű,* amely lényegében lakatlan volt. A védelmi rendszer átalakításának igénye már a XII. században érzékelhető volt, a tatárjárás pedig végképp bebizonyította a gyepűrendszer tarthatatlanságát. Ekkor kezdődött meg a várvédelmi rendszer kiépítése ill. megerősítése, amely szükségszerűen magával hozta a váruradalmak ellátására hivatott új települési hullámot. Ez a folyamat két-három évszázadon át tartott, megerősítve a naturális, elsősorban állattenyésztő gazdaság kezdetleges feldolgozóipari hátterét, s ezzel növelve a terület népeltartó képességét.

A hegyvidék legmagasabb részének „belakását” - mint annyi mást Európában - Amerika felfedezése inspirálta. Tényszerűen: a hegyvidéken is termeszthető burgonya és kukorica (viszonylag kései) meghonosítása. Ekkor erősödtek meg a Verhovinák települései, s a valóban lakhatatlan magashegyi övezetek kivételével az Északkeleti Felvidék (benne a mai Kárpátalja) településrendszere teljessé vált.

Ebből a természetes folyamatok során kialakult etnikai tömbből és fizikai-földrajzi közegből hasította ki a mindenkori politikai szándék szerint hol Kárpátaljának, hol Ruszinföldnek, Ruténiának, Ruszka Krajnának vagy Kárpátontúlnak nevezett területet Trianon. A Ruszinföld tehát nem azonos a mai Kárpátaljával. A mai politikai területről a Csehszlovákok önzése

leválasztotta Ung és Zemplén jelentős ruszin etnikumát s a máramarosi Visó-völgyet. Hozzákapcsolta ugyanakkor a Magyar Alföldhöz tartozó síkföldi részt, amelynek lakossága ekkor szinte teljes egészében magyar volt. Az évezredes együttélés tehát itt, e parányi rezervátumban folytatódott, a kíméletlen hatalmi szándékok kísérleti terepén.

Többé-kevésbé rekonstruálható településlánc csak az előhegyekben alakulhatott ki, valamint az Alföldre tartó folyók kisebb medencéiben. A helynevek tanúsága, s a gyér dokumentumanyag alapján a kérdéskör legjobb szakértői (Melich János, Kniezsa István) az alföldi részen vegyes szláv magyar (a gyepű őrvonalának településrendszerében elsősorban állandó fegyveres szolgálatot ellátó magyar, a folyóvölgyekben szláv) népességet rekonstruálnak. Az azonban, hogy ennek a lakosságnak szláv alkotóeleme az akkoriban már három nagyobb egységre tagozódó (keleti, nyugati és déli) nyelvcsalád melyik ágához tartozott, csak interdiszciplináris eszközökkel, más tudományágak segítségével valószínűsíthető. Ugyancsak bonyolult a kárpátaljai szláv/ruszin lakosság további fejlődéstörténetének, az egymást követő betelepülési hullámoknak, akcióknak s a ruszin tudat kialakulásának kérdésköre. Nem csoda, hogy a különböző politikai érdekek szolgálatában, vagy azok hatósugarában élő, sokszor önjelölt „tudósok” a reformkortól kezdve helytörténeti legendák, áltörténeti mítoszok sorát fedezték fel rosszul értelmezett helynevek, csak hallomásból ismert krónikák, történeti feljegyzések szakmai- és szövegkörnyezetből kiemelt és átköltött, szakmailag kritikátlan részmondatainak felhasználásával. Mindezt a ruszin nép kialakulásának és fejlődésének, valamint a tragikus történelmi cezúrák történetének figyelembevételével, s a különböző legendák erős kritikájával kell áttekintenünk.

A ruszin etnogenezis története.
(A romantikától a pozitivizmusig)

Egy olyan nép esetében, amely sohasem élt valamelyest is elkülöníthető politikai formációban, természetes módon fogalmazódik meg a kétely: eljutott e ez a közösség az önálló entitás szintjéig, nemzeti létét, helyét a környező nemzetek korrelációs rendszerében milyen kritériumok alapján határozhatjuk meg. A lét és a nemlét kérdése ez, amelyet igen sokan és igen sokszor a pillanatnyi politikai elvárások szolgálatába állítottak. Az erre adandó válasz határozza meg e népcsoport nemzeti létét, gazdaság- és kultúrtörténetét, egykori és mai politikai törekvéseit.

A ruszinság történetével kapcsolatban lényegében több, egymáshoz gyakran kötődő s egyben önmagában is tagolt irányzatot különböztethetünk meg. Az eddig hagyományosan elfogadott történészi elképzelés szerint három elképzelést különböztethetünk meg: 1. Őshonos elmélet; 2. Az Árpád magyarjaival, csatlakozó népként történő bejövetel; 3. Beköltözéses elmélet. Ma magyar tudományosság oklevelek és történetkritikai szempontok alapján csak az utóbbit fogadja el. A kérdés lényegét a politikai háttér-szempont szerint vizsgáló kutatók ugyanakkor ezt elfogadva különös figyelmet fordítanak az ukrán/ruszin prioritás és kontinuitás elméleteire, a dukátus elméletére, valamint a belső fejlődést pártolók adatanyagára.

Ezek közül az elsőhöz kapcsolódik a legtöbb tévhit, legenda, és szándékos torzítás. E legendák keletkezéstörténetét legjobban egy semleges fél (aki egyébként nemzetisége révén akár ellenérdekelt félnek is nevezhető!), egy szentpétervári egyetemi tanár, Alekszej Petrov érvelése alapján érthetjük meg: „Egy szegény, elnyomott nép értelmiségi osztályánál érthető és természetes az a vágy, hogy a múltban keressen vigasztalást... A kárpáti oroszok politikai története azonban csak illúzió, délibáb... Ez az álomkép azonban nemcsak hazug, de káros is. Káros, mert meddő munkára kárhoztatja a kutatókat, és káros, mert a múlt képzeletszülte hősei elfedik a kutatók szemei elől az igazi kárpáti orosz hőst, a kárpáti orosz népet."

A szakmai vitákat ez a határozott történészi álláspont lényegében akár lezárhatná is, de az utolérhetetlen, kifogyhatatlan emberi fantázia és hiszékenység vadvirágai csupán a „tárgyalási" szempontok jellemzése miatt is említésre méltóak.

Amikor a szovjet terror évtizedei után egyáltalán szólni lehetett a ruszinságról, néhány kelet-szlovákiai és kárpátaljai „tudós" „felfedezte", hogy e nép a régió legősibb lakója. Történelmük immár 2000 éves. Ennek bizonyítására magát a népnevet is felhasználták, a rusz, ruszin, stb. valamennyi alakváltozatát és történeti említését magukra vonatkoztatva. Az a tény, hogy a rusz szó eredetileg az északi folyókon s a Volgán-Dnyeperen át egészen a Fekete-tengerig hatoló varégok (normannok, vikingek) neve, a források és forráskritikai művek ismeretének hiányában nem szabhatott határt fantáziájuk szabad szárnyalásának. Így ők lettek azok, akik (nyilván a Laborc-Ung-Latorca mocsaraiból indulva) könnyű hajóikon eljutottak a Fekete-tengerig és megostromolták Bizáncot. Elfogadták azt a már az előző században kifundált érvelést, hogy a nem éppen hitelességéről ismert Piligrim passaui érsek által Pannóniában említett hét szláv püspökség egyike Munkácson volt. Ebben a meggyőződésükben az sem jelentett/jelent problémát számukra, hogy a Duna jobb partján található Pannónia a korabeli viszonyok közt egy megközelíthetetlen, másik világot jelentett az itt lakók számára.

A kontinuitás hívei nem veszik figyelembe, hogy ez a vidék a népek országútján fekszik, minden kelet felől érkező nép ezzel a Duna-medencei tájjal találkozik először, s természetesen minden érzékelhető és potenciális veszélyt jelentő államalakulattal azonnal felveszik a harcot. Az igen sok rejtekhelyet, többé-kevésbé biztonságos lakóhelyet nyújtó mocsaras-erdős

vidéken fennmaradhattak túlélő közösségek, de semmilyen szervezett hatalmi formáció nem maradhatott meg.

E legendakör híveinek képzeteiben természetesen megjelent az önálló fejedelemség, amelynek egyik fejedelmét, Laborc vezért a magyar honfoglalás kapcsán említik. Az Anonymus által egy mondatban említett állítólagos szláv fejedelem a nagy legendagyártó Anatolij Kralickij, a munkácsi bazilita monostor íróként is tehetséges rendfőnöke átköltésében egy önálló rutén fejedelemség utolsó uralkodójává emelkedett, aki a magyar honfoglalás idején az uzshorodi (sic!) várban székelt, és annak eleste után, menekülőben, a Laborc folyónál esett el. Halála után róla nevezték el a folyót. A történetet költői elbeszélésben feldolgozó Kralickij nem tudta (hiszen ezt a nyelvtörténet csak később kodifikálta), hogy nem a földrajzi nevek viselik történelmi személyek nevét, hanem épp fordítva. Különösen igaz ez a legmaradandóbb, az élet folytonosságát biztosító vizek esetében.

Elkerüli figyelmét az az apró régészeti-történelmi tény is, hogy a mai Ungvár ezen a néven immár a harmadik, a korábbiak nyomait Kapos, illetve Gerény községek közelében kell keresnünk. A legendában tévesen szerepeltetett mai Ungvár keletkezése az Anjou-korhoz köthető. S végül: Ungvár Uzshorodnak nevezése 19. századi találmány, hiszen az Ung szóban egy igen korai nazális jelzi a korai szláv névadást. Az Uzshorod névhasználatot a ruszin (s általában szláv) írók közül Kralickijen kívül mindössze Jevhen Fencik esperes-lelkész szorgalmazta, még a pánszláv gondolat szakmailag felkészültebb képviselői is csak vonakodva vették át. („Én is Ungvár helyett Uzshorodot mondok, noha a valóságban a nép ezt a nevet nem ismeri. Csak költött név, de semmi okunk, hogy elhagyjuk, mert jól hangzik szlávul" - írta Magyarországi Oroszföld Néprajzi Térképe című, Szentpétervárott megjelent munkájában 1910-ben Tomasevszkij!). Mindezek tudatában a romantikus történetet, mint a ruszin közgondolkodás szerves részét, úgy kell elfogadnunk, mint a magyar romantika irodalmának nem egy szereplőjét: a nemzeti identitástudat részeként.

Sokkal inkább a direkt politikai szándék része az a feltételezés, hogy az itt őshonos lakosság egy kijevi központú, erős keleti szláv államalakulat része volt. Ez a hatalom olyan erős és szervezett volt, hogy a honfoglaló magyarok nem is vették fel a harcot velük, hanem tovább vonultak s csak később, megerősödve, a XII. század végén vették birtokba a területet (itt nyilván a gyepűrendszer lassú birtokbavételét, a várvédelmi rendszer kiépítését tévesztik össze a tényleges hatalmi helyzettel).

A második koncepció alaptétele a következő: a kárpáti oroszok (ruszok, ruszinok) a magyar honfoglalással egy időben telepedtek meg az Északkeleti Kárpátokban s az ahhoz kacsolódó peremvidéki területen, itt önálló Ruszkaja Krajnában éltek, amelynek a XI. századtól királyi vérből származó uralkodói voltak, s kiváltságaikat csak a XV. század végén vesztették el.

Mivel indokolták romantikus elképzelésüket ennek az elméletnek a hívei? Első érvük *Anonymus,* aki krónikájában említi, hogy Álmos fejedelemmel rutének is jöttek Pannóniába, akiknek maradékai a névtelen mester korában az ország különböző részein laknak. S ez így igaz. A határvédelem érdekében telepedtek le például a nyugati határszélen, Oroszváron, de éltek Nógrád és Szilágy megyében is. Itt tehát a Felső-Tisza-vidéken történő tömeges, szervezett megtelepedésről nincs szó. Jól látták ezt a koncepció első bírálói, Hodinka Antal, Bonkáló Sándor, Kontratovics Iréneusz, vagy éppen a már említett nagytekintélyű szentpétervári tudós, Alekszej Petrov. Még inkább más megvilágításba helyezi a kérdést az utóbbi évtizedek régészete, amely szerint a honfoglaló magyarság temetőiben gyakorta fellelhető nyugati fegyverzet a Kijevi Ruszt erős állammá szervező varégok (normannok) által kiképzett segédcsapatok jelenlétére utal. Erre utalnak a Bereg megyei Csoma honfoglaláskori temetőjének leletei (a fegyverzet mellett a korabeli magyarság alkati sajátosságaitól erősen eltérő, igen magas testalkatra utaló csontvázak), s ennek a fényében érthető igazán a közeli Sáros-

Oroszi helynév is, amely a borzsavai szabad (később nemes) közösség mellett ugyancsak a borzsavai vár védelmére letelepített, a gyepűrendszer őrzésébe betagolódott katonáskodó népelemre utal.

A legendakör következő lépcsőjében az *önálló rutén marchia s a királyi vérből származó uralkodók* érvrendszerével találkozunk. Ezek cáfolatát a legáttekinthetőbben Bonkáló Sándor nyújtja *A rutének (ruszinok)* c. monográfiájában. Az első „történelmi adat" ezek szerint a *hildelsheimi krónika,* mely az 1031-es évről azt írja, hogy István király fiát, aki *dux Ruizórum* volt, egy vadászaton vadkan tépte szét. Az amúgy is megtépázott hitelű, a német tudósok által felületes kompilációnak tartott krónika ezen feljegyzésének hitelét tovább csökkenti, hogy az életét nagyrészt imában és böjtben töltő Imre herceget, Gellért püspök neveltjét nagy vadászként állítja be, aki hat nappal kitűzött megkoronázása előtt indult vadászatra. Ami hercegi címét említi, azt valamivel pontosabban rögzíti a magyar-lengyel krónika, amely Imrét *dux Slavoniae*-nek nevezi. Imre felesége ugyanis Cresimir horvát király lánya volt. A messzi távolból a szláv házastárs indukálta a logikusabbnak tűnő keleti határőrvidék hercegének címét. A kulcsszó talán éppen a „határőrvidék" megnevezésben rejlik. Ez ugyanis a Frank-, majd a Német-római Birodalom egyik szervezeti formája volt, amely várakra, várrendszerekre támaszkodó védelmi és hódító intézmény volt, s *mindig annak az országnak, népnek a nevét viselte, amely ellen szervezték.* Ez a magyarázata a Konrád salzburgi érsek 1170-1177 között íródott életrajzában szereplő Marchia Ruthenorum kifejezésnek. Az életrajzírót az inspirálta e kifejezés használatára, hogy a művében leírtak időpontjában II. Béla király seregével valóban a keleti határszélen tartózkodott, hogy megakadályozza Kálmán király fiának, Borisz trónkövetelőnek a betörését Galíciából.

Véletlenszerű és eseti adatok ezek, éppúgy mint az Alpes Ruthenorum, Alpes Ruthenie, porta Ruscie földrajzi kifejezések, amelyek csupán a valós helyzetet rögzítették (vesd össze az orosz krónikákban szereplő „magyar hegyek", „magyar kapu" kifejezésekkel). Ezek a kifejezések tehát az érintkezési pontokat s nem az ott megtelepült lakosságot jelölik. Igencsak elgondolkoztató az is, hogy ezek a kifejezések csak a Duna-medencétől távoli forrásokban fordulnak elő, az itt íródott krónikák, ajándékozási oklevelek, peres iratok (így a Váradi Regestrum) nem tudnak e sajátos „hercegségről". Tény azonban, hogy maga a mai Kárpátalja valóban része volt egy többé kevésbé körülhatárolható hercegségnek, az Árpád-korban ugyanis a trónviszályok elkerülése érdekében az ifjabb herceg(ek) megkapták az ország keleti felét, beleértve a gyepűnek és gyepűelvének a mai Kárpátaljára eső részét is, ahol igen korán megtelepedtek a királyi népek. Ugocsa és Bereg a szent királyok kedvenc vadászó és tartózkodási helyei voltak. (Erre utal Királyháza, az egykori Halászi, de Beregszász egykori Luprechtszásza neve is, amely Géza és Szent László királyok öccsének nevét őrzi.)

Biderman, a kiváló történetíró is érezte e pár elszórt és könnyen cáfolható adalék elégtelenségét, de a hipotetikus gondolkodás csapdájába esve azt feltételezte, hogy a későbbi oklevelekből ismert, és valóban létező krajnák (sárosi, zempléni, ungi és beregi) valaha egy egységet képezhettek, mintegy a korábbiakban említett *marchia* névváltozataként. Tény azonban, hogy ez az oklevelekben először 1364-ben szereplő, oláh származású kifejezés Munkácsról délre kilenc oláh telepítésű falut jelölt, amelynek élén vajda állt. A krajna, krajina kifejezés a későbbiekben *„járás"* és *„uradalom"* értelmet nyert, s így szerepel a Homonnai Drugeth-, (majd Bercsényi-), a munkácsi váruradalmi- (később Rákóczi-) birtokok leírásában.

Ide tartozik még néhány adat, amely eleve oklevelek téves értelmezésén vagy félreértelmezésén alapul. Egy, a III. Béla korában a magyar püspökök jövedelméről szóló kimutatás említi, hogy „A kalocsai érsekséghez tartozik... Bihar püspöke is, aki Orosziban székel". Túl azon, hogy itt valószínűleg Várad Olasziról van szó, egy cseh történész (Chaloupecky) a cseh megszállás időszakában a szláv legendáriumot erősítendő, azt a következtetést vonta le a fenti mondattöredékből, hogy a XII. században az orosz lakosság a Kárpátoktól Bihar megye déli

határáig húzódott. Nem állunk messze az igazságtól, ha ezt a baklövést nem tévedésnek, hanem szándékos félremagyarázásnak tartjuk. Ide tartozik tovább IV. Jenő pápa levelének az az említése, hogy Magyarországon és Erdélyben „*nonnuli* Rutheni nuncipati", tehát kevés számú, néhány rutén is él. Niederle cseh történetíró adaptációjában ez már úgy szerepel, hogy 1446-ban *nagy-számú* orosz nép lakott Magyarországon és Erdélyben. S végül: ide tartozik az az oklevél, amely állítólag Gergelyt, a rutének hercegét, fejedelmét említi a XIII. század végén. Az 1299. évi oklevél a következőket írja: „Nos, Gregorius, comes de Beregh, officialis Lev, ducis Ruthenorum." Lev Danilovics halicsi fejedelem ugyanis Constantiát, IV. Béla király lányát vette feleségül s hozományul kapta a munkácsi uradalmat, de mivel azt a távolból kezelni nem bírta, a Bereg megyei főispánt bízta meg vele. A szöveg magyarul tehát: „Mi Gergely, Bereg megye főispánja, Leo rutén fejedelem tisztviselője (megbízottja)".

Van e kérdéskörnek néhány olyan „adata" amely ingoványos területre vezérelte az önálló rutén fejedelemség híveit. A kiskirályok, oligarchák korában az Aba nembeli Petune (Pető) Zemplén megyei ispán fellázadt Róbert Károly ellen. Mészáros Károly történeti írásában ez a főnemes mint a pravoszláv hit védelmezője és az orosz nép vezetője jelenik meg. A nagy tehetségű, de a legendák iránt fogékony Sztripszky Hiador a nagyobb hitelesség kedvéért el is nevezte szlávosan Petenykónak, s a magyar katolikus főúr így került be Grendzsa Donszkij révén a szépirodalomba is. Azóta a Petenykó-lázadás a helyi történetírás cáfolhatatlan ténye, amelyet még a szovjet „szaktudomány" is átvett.

A harmadik, a beköltözéses elmélet az oklevelesen is bizonyítható tények mellet egy igen erősen vitatható történelmi elképzeléssel is szoros kapcsolatban áll. A ruszin, cseh, ukrán, orosz és részben magyar tudósok egy része tényként kezelte az elmúlt jó két évszázadban mindazt, ami Koriatovics Tódor menekült litván herceg (Koriat litván részfejedelem fia) nevéhez és feltételezett tevékenységéhez fűződik.

Litvánia a XIII. század közepéig törzsi megosztottságban élt. A központosító törekvések eredményeképpen jött létre alig egy század múlva a Litván Nagyfejedelemség, amely jelentős területeket hódított meg a belorusz-ukrán térségben. A XIV. század végén már erős és kiterjedt Litvániáról beszélhetünk, amelyet két testvér-nagyfejedelem irányított. Ezek közül Jogaila (ismertebb nevén: Jagelló) felvette a keresztény vallást és Lengyelország királyává választották. A perszonálunió azonban csak részben valósult meg Nagy Vytautas (1392-1430), Jagelló unokaöccse még erősebb központosított államot szervezett és uralma a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedt. A centralizálás során került szembe a részfejedelemségek vezetőivel s ekkor kényszerült menekülni Koriat kisebbik fia, Tódor podóliai herceg. Zsigmond király fogadta be, aki hasznos ütőkártyának tartotta a lengyelek elleni terveiben. Hogy megélhetését biztosítsa, rendelkezésére bocsátotta Mária királyné 1395-ös halála után megüresedett az azelőtt évszázadokig s majd a későbbiekben is királynéi birtoknak számító munkácsi uradalmat.

Zsigmond okleveleiben 1398-ban fordul elő először Tódornak, mint Magyarországon tartózkodó főúrnak a neve. 1401-ben nevezik először dominus de Munkach-nak, 1400-ban, 1404-ben, 1406-1408-ban, 1411-ben beregi főispán, 1404-ben Szatmár megye főispánja is. Zsigmond egy későbbi, 1419-es oklevele, mint a király tulajdonát képező Munkács várának a kormányzóját említi. Lényeges, hogy Tódor maga is mindvégig a *dux Podoliae* címet használta és sem ő önmagát, sem semmilyen más oklevél nem nevezi *dux de Munkácsnak.* Hogyan vált mégis a legendáriumban munkácsi herceggé, mintegy a helyi ruszin területek fejedelmévé?

Ha közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, láthatjuk, hogy ennek is, mint annyi mindennek, alapvetően anyagi háttere volt. A munkácsi monostor szerzetesei összekülönböztek a munkácsi katolikus plébánossal a dézsmaszedési jog kapcsán. Ekkor, a szokásjog igazolásául írták meg az 1360-ra antedatált oklevelet, amelynek hamis voltát hiába bizonyította Hodinka Antal, Alekszej Petrov, vagy éppen Holodnjak moszkvai egyetemi tanár, hiába mutatták ki a

szerencsétlen módon megválasztott keltezésről az oklevél írásmódjáról, stílusáról, nyelvezetéről a hamisítás tényét, a ruszin és más szláv írók nagy része még ma is ragaszkodik az oklevél hitelességéhez. Ez a több évszázados vita a megközelítés módja miatt feloldhatatlan: a szakmai érvek ugyanis a nemzeti érzéssel és az alakot váltó, de lényegében változatlan politikával állnak szemben.

Ebben az oklevélben Koriatovics a munkácsi monostor alapítójaként szerepel. Itt találkozunk azzal az állítással is, hogy a herceg 40000-es kísérettel érkezett Magyarországra. Ez nyilvánvalóan meghatározó lett volna a helyi lakosság arányait, származását és nyelvét illetően, erősen kérdéses azonban, hogy ebben a korban, szinte járhatatlan utakon, az egyik pillanatról a másikra üldözötté váló Tódor meg tudta volna szervezni e tömeg szervezett áttelepítését. Szabó Jenő és Bélay Vilmos történészek nem véletlenül jegyzik meg, hogy akinek ebben e korban 40 000-es kísérete volt, az nem kényszerült menekülésre. Itt, ennek az oklevélnek az aláírójaként szerepel Koriatovics Tódor Munkács hercegeként.

Az oklevél hitelességével kapcsolatos többévszázados vitát itt nem célunk tárgyalni, meg kell említenünk azonban egy igen jelentős XVIII. századi hozadékát. Kolostorának illetve püspökségének elemi létérdeke indította ugyanis arra Bazilovics Ioannicust, (Basilovits Jánost), a csernekhegyi baziliták rendfőnökét, hogy összefoglalja mindazt, amit saját korában a munkácsi püspökségről (s egyben a kárpátaljai ruszinságról) tudni lehetett. Hatalmas műve (*Brevis notitia*...)1799 és 1805 között jelent meg Kassán. Alapfeladataként azt vállalta, hogy igazolja a vitatott okiratok és alapítványok hitelességét, összeállítja a munkácsi püspökök névsorát, s ezzel is igazolja a püspökség törvényességét, létjogosultságát. Ennél azonban sokkal többet vállalt és hatalmas, hatkötetes műve végső soron a ruszin történelem legfontosabb okiratgyűjteménye, forrásanyaga.

Bármennyire is vitatható azonban a Koriatovics-féle alapítólevél - annak túlzásait, illetve az abból levont legendaértékű következtetéseket leszámítva -, a Koriatovics mítosz nem más, mint a ruszinság megkésett eredetmondája, s mint ilyen a nemzeti tudat része. A munkácsi vár Koriatovics-szobra, az ungvári Koriatovics-tér e mítosz tárgyiasult megjelenése, s mint ilyet, kell elfogadnunk és értékelnünk.

S bár a podóliai litván herceg maga nem volt ukrán, s ugyancsak nem volt sem római katolikus, sem görögkeleti vallású, hanem éppenséggel - mai fogalmainkkal élve - *pogány* volt, biztos hagyományát jelenti ma a görög szertartású rutének második kolostorából (az első időrendben a máramarosi, azóta elpusztult körtvélyesi) kifejlődő munkácsi püspökségnek, s mivel e népnek csak vallási autonómiája volt, magának a ruszinságnak is.

A beköltözés elmélet leghatározottabb képviselői Magyarországon Hodinka Antal és Bonkáló Sándor, de számosan vallották ezt a szláv tudósok közül is. Érdekes módon a szovjet „tudomány" is - az elsőbbség, az őshonosság jogát fenntartva - ezt az irányvonalat képviselte, hiszen így „napnál világosabban" kimutathatták, hogy a nagyukrán és ruszin lakosság közt semmiféle nemzeti, etnikai különbség nincs. A beköltözési koncepció kifejtése során talán Bonkáló Sándor bizonyult a legradikálisabbnak. Határozottan állítja (érvrendszerében gyakran Hodinka Antalra hivatkozva), hogy az ősi krónikákban említett rutének (akik az ország különböző pontjain éltek) semmilyen kapcsolatban nem állnak a mai Ruszinföld lakóival. Ez utóbbiak csak a tatárjárás, gyepűrendszer megszűnése után kerültek több telepítési hullámban, mai lakóhelyükre. IV. Béla király a gyepűn túl (a gyepüelvén) elterülő hatalmas földterületeket elajándékozta híveinek. Föld tehát volt elég, de hiányzott a munkáskéz. A földesurak onnan hozattak telepeseket, ahol különböző történelmi okokból nagy volt a létbizonytalanság. A Kárpátok gerincén túlról, Halicsból, Bukovinából, de még Podóliából is igen sokan vállalkoztak, hogy a könnyebb, emberibb élet reményében szülőföldjüket elhagyva új telepeket létesítsenek a határ innenső oldalán. Korábban (és párhuzamosan is) a földesurak

vlachok, oláhok megtelepítésével is próbálkoztak, ez a vándorló pásztornép azonban nehezen ült meg egy-egy birtokon. A rutének áttelepítését soltészek és kenézek (az előbbi inkább a nyugati, az utóbbi a keleti régió névhasználata) szervezték. Az első ismert soltészlevél (literae scultetiales), tehát a földesúr és a telepítést felvállaló személy írásos megállapodása, 1322-ből való. Hodinka Antal, Bonkáló Sándor vagy legújabban Engel Pál és a Takács Péter-Udvari István szerzőpáros tanulmányaiból e soltészeket, kenézeket név szerint is ismerjük, az általuk kötött megállapodások, szerződések hitelessége vitathatatlan s így mai kifejezéssel élve a soltészek és kenézek vállalkozók voltak, akik a földesúrral kialkudott feltételek mellett hozták magukkal a jobbágycsaládokat. Ha maguk is meg akartak telepedni, akkor előre kikötötték a bírói tisztet s több, ezzel járó kedvezményt, ha nem, akkor javadalmazásukat követően új települők megszervezésén fáradoztak.

Az új falvak megtelepülői legelső feladatukként kiirtották az új falu határában az erdőt, házakat építettek, s feltörték a földet. Ezért néhány évig adómentességet élveztek. Közjogi helyzetük a legtöbb nagybirtokon a későbbiekben is sajátos volt. A legtöbb helyen a portánként kivetett adót maguk a soltészek, kenézek, falusi bírák szedték be, s ez az adó egyrészt általában kevesebb volt, mint az alföldi településeken, másrészt igen gyakran szerepeltek a feltételek közt nem föld- vagy erdőműveléssel kapcsolatos kötelezettségek is (nyers és szárított gomba, erdei gyümölcsök gyűjtése), amelyek magának a gazdának nagyobb mozgásteret, és ezáltal jövedelmet biztosítottak.

E telepítési hullám talán legjobb ismerője Hodinka Antal, aki *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk című,* 1923-ban megjelent monográfiájában önálló fejezetben foglalkozik a kérdéssel valamennyi érintett megye viszonylatában. Az ungi gyepűelve korai betelepítésének adatanyagát a közelmúltban tárta és dolgozta fel Engel Pál történész, akadémikus. Számításai szerint ez a tatárjárás után felszabadult terület közel 2000 km^2, mintegy 320 000 katasztrális hold volt. A betelepítés az egykori gyepű vonalától indult a határ felé, tehát az első települések voltak a legközelebb az uradalmi központokhoz. Ezek megtelepülése már a XIV. században intenzíven folyt. A későbbiekben ez a folyamat valamelyest lassult és csak a XVI. században vált teljessé. Engel Pál adatai szerint a megyében 44 község, a gyepűelve területének mintegy felén, 1552 után alakult.

Szabó István monográfiájának köszönhetően meglehetősen pontosak az ismereteink Ugocsa megye betelepítéséről, míg Máramaros megyéről - ahol ez a folyamat valamivel később zajlott le -, Bélay Vilmos munkájából kapunk részletes információkat. Bereg megyéről hasonló összefoglaló munkánk nincs, a részadatok ismeretében, valamint a megyesor sajátosságaiból következtetve itt is rekonstruálható a betelepítés folyamata (csupán a Hegyhát és a Borzsa völgye specifikus viszonyait kell más megközelítésben értékelnünk).

Elsősorban Hodinka Antal, de lényegében Bonkáló Sándor is abból indul ki, hogy a gyepűelve teljesen lakatlan terület volt, azt mintegy hermetikusan elzárták a lakosság elől. A való életben azonban semmi sem ilyen egyszerű, s így ezt a statikus, bár oklevelesen igazolható álláspontot érdemes árnyaltabban megközelíteni Az általánosan elfogadott kései betelepítés koncepciójának egyik legfőbb érve, hogy a Kárpátok innenső oldalán ugyanazon néprajzi csoportok képviselői élnek, mint a túloldalon (lemák, bojkó és hucul), nyelvük is igen közeli, s mind tárgyi, mind szellemi néprajzuk is közeli rokonságot, már-már azonosságot mutat.

Ez valóban így igaz, kivéve a kárpáti ruszinok legnagyobb létszámú csoportját, a dolisnyákokat, akik a magyarsággal érintkező peremvidéken laknak. A kérdés kutatói, így Bonkáló Sándor is, nem találták meg a szomszédos Halics néprajzi csoportjai közt ennek az etnikumnak a megfelelőjét. Bonkáló maga - alapkoncepcióját bizonyítandó - távolabbi vidékeken keresi a származás helyét, a szovjet ukrán néprajzi kutató, az amúgy igen kiváló szak-

emberként ismert V. P. Lintur gyűjtésének rendezése során a dolisnyák vonatkozásokat, mint „romlott, idegen befolyástól fertőzött” anyagot, nem is veszi figyelembe.

Sajátosan oldja meg a kérdést a moszkvai zenetudós, néprajzos, V. I. Gosovszkij. A dallamokat is tartalmazó gyűjteményében kénytelen megőrizni igen sok nyelvjárási sajátosságot, ugyanakkor a szöveget a nagyukrán nyelvi normához igazítja, s közli azok orosz fordítását is.

Nem véletlen, hogy a szovjethatalom éveiben következetes harc folyt a „folklorizmus” jelenségei ellen. A korábban ruszin nyelven írt műveket az ungvári Kárpáti Könyvkiadó „hozzáértő” szerkesztői átírták nagyukránra, s felléptek minden olyan törekvés ellen, amely a helyi sajátosságok előtérbe állításával próbálkozott.

A szakmailag leginkább elfogadható beköltözéses elmélet néhány gyakorlati bizonytalanságára alapozzák elképzelésüket a belső fejlődés elméletének képviselői. Ami koncepciójukban a legalapvetőbb: bizonyos mértékig ők is a kontinuitás hívei, ugyanakkor nem a keleti szláv vagy a nagyukrán, hanem egy köztes szláv etnikum létét hipotetizálják. Kiindulópontjuk a magyar honfoglalás körüli állapot. Mint már a bevezetésben is említettük, itt a magyarság egy olyan szláv etnikummal találkozott, amely a térség rendezetlen hatalmi viszonyai közt feltehetően egy délszláv (bolgár) alárendeltségű részfejedelemséget alkotott, vagy kisebb erődítményekhez köthető, egymással kapcsolatban álló váruradalmakban élt. Anonymus Gestájának ez az adata talán vitatható lenne, de alátámasztja mind a régészet, a történelmi földrajz, s a toponímiákat vizsgáló nyelvtudomány is.

Ami a régészetet illeti, még a keleti szláv elmélet hívei is kénytelenek elismerni, hogy az itt feltárt anyag sok hasonlóságot mutató párjai megtalálhatók a nyugati és déli szláv területeken is, sőt egyes esetekben csak ott. Ugyanakkor csupán a régészet adataira hagyatkozni egy történelmi etnikum meghatározásában nem túl szerencsés.

A régió helynévanyagának ellentmondó értékelése abból fakad, hogy az érintett tudósok nem veszik figyelembe a XIII-XVIII. század migrációs mozgásait, sem azt, hogy a vizsgált anyagnak szinkrón módon kell megfelelnie az idő és tér párhuzamos kritériumainak. Ez azt jelenti, hogy azokat a toponímiákat kell elsősorban figyelembe venni, amelyek megfelelő régészeti lelőhelyek környezetében vannak, s a középkori írásos források már említik őket. Ha ezeket a nyelvtörténeti adatokat egybevetjük a régészet adataival, valamint a hiányos írott forrásokkal, nyilvánvaló, hogy a korai forrásokban e területen említett szláv lakosság feltehetően délszláv volt. A kutatók szinte egybehangzó vélemény szerint e korai szláv lakosság idővel megfogyatkozott, asszimilálódott, oly mértékben, hogy a XIV-XV. század adatai már csak elvétve jelzik e korai szláv lakosság nyomait.

Az eddigi kutatások, a bizonyíthatóan hiteles dokumentumok tehát egyértelműen a beköltözéses elmélet híveinek álláspontját támasztják alá. Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy az ez irányú, előítéletektől mented kutatások jó fél évszázada megszakadtak. A szovjet időszak elvárásai mind a régészet, mind a nyelvtudomány lehetőségeit behatárolták. A viták középpontjában álló korai dokumentumok szak- és korszerű vizsgálatára mind a mai napig nem adódott lehetőség. A korábbi írások kritikátlan használatára építő kompilációk ma már e kérdéskör vizsgálatának komoly akadályát, tehertételét jelentik. A korszerű tudományosság feladata tehát a hiányok pótlása és egy, a különböző tudományágak lehetőségeinek felhasználásával készült történelmi kép megrajzolása.

Új szintézis felé

Mint a korábbiakban láttuk, a ruszin etnogenezis eddigi historiográfiája számos nyitott kérdést hagy megválaszolatlanul. Ugyanakkor a (külső politikai motivációktól mentes) ruszin hagyománytudat beépítése a nemzeti identitás fogalomrendszerébe sürgető feladat. Ennek a tudatnak magába kell fogadnia a megélt történelem teljes szellemi-kulturális hozadékát, az itt élő népekkel közös sors tanulságait s mindazt, ami konkrét adatokkal, statisztikákkal leírhatatlan - egy kis nép létének-megmaradásának a reáliákon túlmutató, már-már mitikus belső ösztönzőit, önmeghatározó szándékát.

Ennek érdekében a ruszin történelem kutatónak nem kell visszarettenniük az úgy nevezett kényes kérdésektől sem. Helyükre kell rakniuk a szinte már gépiesen ismételgetett, evidenciaként elfogadott képzeteket, meg kell határozniuk a romantika által felvetett mondák történeti-helytörténeti illetve irodalmi-kulturális szerepét, arányát Számot kell vetniük azzal is, hogy a tudósok többsége által ma képviselt álláspont minden meggyőző ereje ellenére is pontosításra szorul. Ami a beköltözéses elméletet illeti, *némi kételyt ébreszthet bennünk az asszimilálódott és beköltözött népességelemek jelenlétének két évszázados átfedése*.

Az is elgondolkoztató, hogy a kutatók az interdiszciplinaritás jelentőségét hangsúlyozva kiemelik, hogy, a két lakosságelem *genetikailag* nem azonos. Valójában a kérdéskör ma már valóban több tudományágat felölelő elemzése a genetikát a gyakorlatban nem vonja be a vizsgálat körébe. A Keleti-Kárpátok lakosságának genetikai jellegzetességeivel Kiszely István nagyszabású, szintetizáló antropológiai munkájának (A Föld népei) Európa c. kötete foglalkozik. A genetika és antropológia szoros összefüggését talán nem kell magyaráznunk. Az antropológia a külső jegyek (szem- és bőrszín, fejforma, testmagasság stb. mellett az alapvető géntípusok gyakoriságát is vizsgálja. Legközérthetőbben talán úgy fogalmazhatnánk, hogy a genetika azoknak az embertípusoknak a belső törvényeit tanulmányozza, amelynek külső jegyeit az antropológia rendszerezi. Bár Kiszely István forrásai nyilvánvalóan orosz és ukrán monográfiák, így a fordításnak köszönhetően terminológiája kicsit bizonytalan, adatai egyértelműek: a környező szláv és nem szláv lakosságtól eltérően a Kárpátok mindkét oldalán embertanilag alpi-dinári típusú lakosság található (az ukránság túlnyomó része a dnyeperi-kárpáti típushoz tartozik). A tény kérdéseket indukál, a kérdések pedig válaszokat. Tudjuk, hogy itt laktak a mai délszlávok egyes csoportjainak elődei, az ősi *karvatik*, akiket később *fehér horvátoknak* neveztek s akiknek létezését valamennyi történészi csoport elfogadja.

Csak hipotetikusan: fogadjuk el, hogy a Kárpáti régió mai szláv lakói e fehér horvátok utódai, akik azonos sajátosságaik megőrzése mellett két irányba fejlődtek. A keleti oldal lakói közeledtek az egységesülő ukrán nyelvhez és kultúrához, míg a déli, délnyugati oldal lakói - a velük származástanilag azonos túloldali lakosság - számban túlnyomó és a beköltözéses elméletet igazoló folytonos áttelepedése mellett - megőrzött és szerzett sajátosságaik alapján - ruszinoknak tekinthetők. Ez a hipotézis választ adhat a lemák, bojkó, hucul néprajzi egységek párhuzamos meglétére s feloldhat számos olyan ellentmondást (így a Hegyhát, valamint az azzal rokon kistérségek helynévanyagának átörökítését illetően), amelyet az egymással szemben álló történészi iskolák csak a kategorikus imperativuszok szintjén voltak képesek elleplezni.

Ez a válasz azonban még csak nagyon sok kutatással, a meglévő hiányos források rendszerezésével s annak a tisztázó értelmezésével jár, hogy mi volt a szerepe a géntípus elterjedésében a már említett vlach pásztornépnek, amely etnikailag igen sokrétű volt, de mindenképpen hordozott magával dinári jellegzetességeket.

Tegyük hozzá azonban, hogy éppen a folytonos és viszonylag kései betelepülésnek köszönhetően az ukrán és ruszin nyelv ma igen közel áll egymáshoz, bár ismerünk európai népeket, ahol sokkal kisebb nyelvi különbségek is az önálló nemzet tényét igazolják. S bár nem e tájra jellemző, említsük meg azt is, hogy ma elveszett-elfelejtett önálló nyelvük hiányában is számos népcsoport ápolja nemzettudatát, azt a hagyománytudatra építve. (Épp ideje elszakadnunk a sztalini nemzet meghatározástól.)

A nemzetfogalom szintetizált megközelítése érdekében manapság sokat tesz a magyarországi tudományosság. Itt elsősorban a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszékének, jelesül vezetőjének, Udvari Istvánnak a munkásságát kell kiemelnünk, de nem elhanyagolható az Országos Ruszin Önkormányzat mellett megalakult kutatóintézet szerepe sem. Ennek vezetője, Popovics Tibor Miklós a fehér-horvát populáció mellett egyaránt fontosnak tartja az avarok, honfoglaló magyarok, német és román telepesek, óoroszok, lengyelek és ukránok szerepét a ruszin etnikum kialakításában. Ezek szerint a ruszinok egy olyan közép-szláv, köztes etnikumot képeznek, amely a keleti és nyugati szlávok érintkezési zónájában jött létre mintegy tucatnyi etnikum ötvözeteként a kárpát-medencei etnikai olvasztótégelyben. A kutatás új terrénumai tehát egyre inkább megnyilvánulnak, láthatóvá válnak. A szakmai munka azonban még hosszú évtizedekig eltarthat, a jelen kihívásai azonban szinte azonnali választ követelnek.

Ez a válasz e bonyolult etnogenezis esetében is egyértelmű. A ruszin nép létezik, amennyiben annak definiálja magát.

A reformkor végéig tartó, majd századunkban az ellenérdekelt politika ellenére is újra megerősödő nyelv- és kultúrateremtő kísérletek, amelyek közel fél évszázados terror után ma újra tetten érhetőek, ezt a szándékot igazolják. Felipe Fernández-Armesto, az oxfordi egyetem újkori történelem tanszékének munkatársa Európa népei c. könyvében önálló szócikkben ír a ruténekről, ruszinokról, ugyanakkor kiemeli, hogy az önazonosság-tudat egyik legfőbb akadálya az egységes irodalmi nyelv hiánya. A látens különbség-tudat jeleként értékeli viszont azt a tényt, hogy az 1991. dec. 1-én megtartott népszavazáson - amikor Ukrajna függetlenségéről döntöttek - a régió lakosságának 78 százaléka az autonómia mellett foglalt állást (bár tudjuk, hogy a kérdőívnek ezt a pontját már eleve ködösen fogalmazták meg a szeparatizmustól tartó ukrán hatóságok!).

A központi ukrán centralizációs törekvések által irányított „tudományosság" ebben a kérdésben nem lehet mérvadó, hiszen az amúgy a konfliktusok elkerülésére törekvő ukrán-magyar történészi vegyesbizottság ukrán résztvevőinek álláspontja szerint (a 2000. év végén) a magyar honfoglalás sem Vereckéhez köthető, hanem őseink az Al-Duna felől érkeztek mai lakóhelyükre! Itt nyilvánvalóan a történelem tudománykritikai elemzése helyett egy aktuálpolitikai vonatkozás lépett előtérbe, nevezetesen a Vereckei hágónál tervezett és a támadások miatt félbemaradt, mindmáig keserű mementóként figyelmeztető magyar honfoglalási emlékmű kérdése. Mivel a helyi lakosságnak az emlékmű ellen semmi kifogása, sőt, büszkeséggel pártfogolják annak tervét, itt is láthatóan annak a múlóban levő hatalmi elitnek az aknamunkájáról van szó, amely Közép Európa e régiójának életét, szerves fejlődését tűzzel-vassal akadályozta, akár emberéletek tízezreinek árán is. Ez a múltból örökölt nomenklatúra akadályozza ma a ruszin identitás kifejlődését és a masz-média uralmával információs vákuumban tartja a helyi lakosság kultúrateremtő próbálkozásait.

Az elfogulatlan tudós, a független kutató azonban nem befolyásoltathatja magát a mindenkori politikai szándéktól. Ezért kell ma a tények ismeretében önálló ruszin entitásról beszélnünk s ezt kell figyelembe vennünk a történelmi és szinkrón vizsgálatok során.

A ruszin élet évszázadai

Az 1939 és 1944 közötti időszakban úgy tűnt, hogy kibontakozhat a ruszin öntudat, megszületik az egységes irodalmi nyelv, és fejlődésnek indulhat a kultúra. Nyilvánvalóvá vált, hogy a ruszin történetírást is új alapokra kell építeni. Kontratovics Irén (Iréneusz) a Zorja-Hajnal c. negyedéves tudományos folyóirat első számában összefoglalva a romantikus legendákat és azok cáfolatait, kegyetlen őszinteséggel állapítja meg, hogy „nekünk nincs politikai történelmünk, nincsenek hőseink, hiába igyekeztek ilyeneket kreálni történetíróink. A *mi igazi történelmünk szociális-gazdasági múltunkban, a rutén paraszt szociális-gazdasági életében rejlik. Ennek az igazi, tényleges történetnek a megírása...”* az alakuló ruszin szaktudomány feladata.

Tegyük hozzá: a ruszin történelem másik igen fontos és az évszázadok során folyamatosan felmutatható forrása az *egyháztörténet.* A ruszin egyházé, amely a keleti rítus híveként is ezt a ruszin közösséget fogta össze, az unió után pedig a görög katolikus egyház ebben a régióban egyet jelentett a ruszinsággal.

Hodinka Antal, a ruszin történelem legjobb ismerője már a XX. század elején felismerte ezt. *A munkácsi görög-katolikus püspökség története* című monográfiája nemcsak egyháztörténeti mű, de a régió történetének mindmáig legfontosabb forrása. Ugyancsak jól látta a ruszinság szociális-gazdasági életének és az ún. „nagy” történelemnek az összefüggéseit. A ruszinokról 1923-ban kiadott kismonográfiájában bemutatja a máramarosi parasztgazdaságok helyzetét, azt a viszonylagos jómódot, amely egy naturális gazdaságban földesúr és jobbágy közös érdekeként maradt meg évszázadokon keresztül.

Ez a földesúr-jobbágy viszony a régió természeti sajátosságainak alapvető törvényeire épült. A szűk patakvölgyekben megtelepült falvak eltartóképessége csak a havasok és az erdőségek használata mellett felelhetett meg az egyre szaporodó lakosság életigényeinek és a földesúr elvárásainak.

A telepesfalvak szolgáltatásai amúgy is gyakran kiválthatóak voltak. Érdekes példáját mutatja be ennek az ungvári jezsuita kollégium Homonnai Drugeth János nevéhez fűződő alapítólevele. A kollégium 1640-ben, a hagyományos gazdasági viszonyok utolsó szakaszában került át Ungvárra. A nagyvonalú adománylevél utasítást ad az ungvári tiszttartónak, amely szerint „*a kő mész, víz, föveny, fa, tégla és egyéb tereh hordásra, szünetlen hat béres szekér leszen rendelve, hat hat ökörrel két béres legénnyel, és egy palér drabanttal együtt, kiknek fizetések, ételek, italok, ruházattyok az Ungvári és Homonnai krainákról fogh meghjárni esztendőnként... Eggyik béres szekér Zaieczko, a második Branko, harmadik Belenszki, negyedik Verchevinai, ötödik Brenyo, hatodik Kopácz krainik járásából leszen meg, a legényekkel és azok fizetésével egygyütt. Ezen kívül ha mi szapora tereh hordás kivántatik töb szekeret is rendel az Ungvári Tiszttartó. Azon hat krajna járásból deszkát, sindelyt, léczet, szarufát, kötés gherendát, állásokra és padlásokra való gherendát, molnárokat annyit adatunk, a mennyit az épületnek szüksége meg fog kivanny... Hogy a mészbe semmi fogyatkozás ne legyen, két falunkat az Ungh mentén, ugymint Pereczént és Rakovánt, ez mai naptól foghva mind egyéb munkáiktól fölszabadittyuk, és csak mészkészitésre rendellyük... a téglaégetésre való fát is jó idején és elegendőképpen meghhordattyuk, ghondot viseltetvén, mind a téglakemenczére, s mind pedigh a téghla színre is, hogya valamiképpen károsan meg ne rossadjanak”.*

A kollégium építtetése feltehetően csak nagyságában volt különleges, a ruszin községek szolgáltatásai hasonlóak lehettek korábban is, hiszen érezhetően nem új feladatról, hanem egy, az érintett falvakban gyakorolt „iparról” van szó, a földesúri hasznok tehát elsősorban

természeti, naturális jellegűek voltak. „Akinek ruszinja van, annak mindene van” - szólt a korabeli mondás. Érthető tehát, hogy a nagybirtok ura saját érdekeit is védte, amikor igyekezett megőrizni a ruszinság kiváltságait. Az 1408. évi III. törvénycikkely, valamint az 1495. évi XLV. törvénycikkely (amelyeket a későbbiekben, mint Mátyás és Ulászló dekrétumait említettek) felszabadította a ruszinokat a királyi adók fizetése alól. Amint azonban az ország központi vezetése idegen kezekbe került, ezek az előjogok is veszélybe kerültek. Ezt a két évszázadig tartó harcot a rendkívül törékeny szerkezetű ruszin parasztgazdaságok kizsarolásáért végül is a történelmi események szerencsétlen alakulása folytán (Erdély - amelynek csatolt megyéi voltak e területek - meggyöngülése, függetlenségének formálissá válása, a kuruc felkelések és a Rákóczi szabadságharc veresége) a császári (királyi) kamara nyerte. Rendkívül érzékletesen írja le mindezt a ruszinokról szóló könyvében Bonkáló Sándor. Az eseményeket az ő gondolatfonalát követve idézzük fel.

A bécsi kamara megbízásából 1569-ben háromtagú bizottság járta be a ruténlakta földeket. Salm, Pappendorf és Pacz jelentése megfelelt az elvárásoknak: szerintük a ruszinok jómódúak, s nemcsak a dika felét, hanem a tizedet és minden egyéb királyi adót is fizetni tudnának. Ez a jelentés azonban még nem volt elég Bécs számára. Miksa császár az 1572. évi diétához benyújtott előterjesztésében a rendek önérzetét is az érvek közé sorolja. „Igen méltatlan dolog, hogy a magyarok, az ország voltaképpeni és természetes urai dikát és tizedet fizessenek, ellenben a rutének... akik jövevények és idegenek... szabadok és mentek legyenek, mintha nemesebbek és jobbak volnának a magyaroknál...” A rendek azonban - Mátyás és Ulászló már említett dekrétumaira hivatkozva - továbbra is a ruszinok tizedmentessége mellett döntöttek.

A kamara természetesen ebbe nem szívesen nyugodott bele. Látva, hogy földesurait - amíg volt miből - mindennel ellátta a ruszin, a korábban idézett mondást kissé átköltve a szepesi kamara 1571-es jelentésében azt írja, hogy „akinek ruténje van, annak jó konyhája van”. Szerintük a ruszinok „...nemigen vetnek, hanem jobbára állattenyésztéssel foglalkoznak és a legjobb erdőket is kiirtják, sőt a termékeny szántóföldeket is rétté alakítják át. Nagyban űzik a marhakereskedést és még sok más módjuk is van a pénzszerzésre; gazdagok, bőviben vannak az aranypénznek.” Azt is a ruszinok rovására írják, hogy a letelepedéskor kapott 7-12 évi adómentességet kiélvezve, felkerekednek és új telepet létesítenek, hogy mindig szabadok legyenek.

Ez a gyarmatosító logikából fakadó helyzetkép azonban nem látja, nem érzékeli az itteni életlehetőségeket, csupán a közvetlen haszon „lerablását” célozza. Nem csoda tehát, hogy a császár és a fejedelem között kirobbant, két évtizedes előzményre (hegyaljai felkelések) visszatekintő és majd egy évtizedig tartó harcban a ruszinság a magyar szabadság pártjára állt. Íme a *gens fidellisima* érzelmi elkötelezettségének szociális indokoltsága, gazdaságtörténeti háttere! Ami természetesen semmit sem von le e közösségi magatartás és hűség hiteléből.

Mire a császári kamara (illetve az általuk idevezényelt „új földesurak”) élet és halál korlátlan uraivá váltak e régióban is, a korábban általuk felvázolt idealizált helyzet már eleve megváltozott. A népesség számának természetes és a beköltözések által intenzívvé vált gyarapodása egyre inkább háttérbe szorította a tájegység természetes gazdasági létformáját, a legeltető állattenyésztést, a nyomorúságos szántóföldek népességeltartó ereje ugyanakkor igen gyenge volt.

Az Erdélyért folytatott hadjáratok, lengyel, tatár betörések is hozzájárultak a régió lakóinak elnyomorodásához. 1657-ben, II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjáratát követően a bosszúálló lengelek Lubomirski herceg vezetésével feldúlták Munkácsot, Beregszászt, Szatmár, egész Máramarost és értelemszerűen a Rákócziak munkács-szentmiklósi és makovicai uradalmát. Ezt követően lengyel szabadságharcosok még a század folyamán háromszor törtek be a határszéli régióba.

A kuruc-labanc harcok során elsőként Munkács környéke pusztult szinte teljesen el. A Zrínyi Ilona által hősiesen védett vár környékét a zsoldos hadak „felették, elrabolva a parasztok gabonáját, jószágait. Bonkáló idézi az Ung megyei Huszák község panaszát, amelyben a kis falu lakói leírják, hogy három század labanc négy napot töltött a községben és ezalatt 2 véka búzát, 190 véka rozsot, 203 véka árpát, 243 véka zabot, 40 szekér szénát vett el a szegény néptől. Megvett 226 libát, 1 disznót, 15 malacot, 3 forint 46 dénár ára szalonnát és megivott 22 forint ára bort. Összetörték a bútorokat és az egyéb berendezési tárgyakat, gazdasági eszközöket és abból raktak tüzet maguknak. Nem csoda hát, hogy az ilyen „beszállásolásoktól" meggyötört ruszinok megváltójukként, felszabadítójukként várták és fogadták Rákóczit.

Erről így ír maga a fejedelem Emlékirataiban: „Skoleba érkeztem. Megérkezésem hírére egy Kamenszky Petronius nevű jó öreg - egy szomszédos rutén zárdának a feje, aki gyermekkoromban karján hordozott - örömkönnyekre fakadt, és nem tudván eltelni látásommal, elkísért a határokig. Mihelyt híre terjedt jöttömnek a munkácsi hercegségben, alig lehet elképzelni, hogy milyen igyekezettel és örömmel tódult hozzám a nép... Ezek az emberek gyermekestől, feleségestől jöttek és messziről meglátván engem, térdre ereszkedtek és orosz módra keresztet vetettek. Buzgóságukban és ragaszkodásukban nemcsak élelemmel láttak el, hanem hazaküldvén feleségeiket és gyermekeiket, maguk beálltak a seregembe és többé el sem hagytak... és kinyilatkoztatták, hogy velem akarnak élni, halni" A Rákóczi „birodalom" 161 falujának parasztjai jelentkeztek először a felkelő seregbe, de hamarosan csatlakoztak hozzájuk a szomszédos megyék ruszinjai és a tiszaháti magyar „talpasok" is.

A Rákóczival hadba induló ruszin kurucok a bukás után sem tértek vissza falvaikba, hanem a harcok során kipusztult ugocsai, szabolcsi és hajdúsági falvakban telepedtek le. Ezek a szomszédos megyék, (a beregi Tiszahátat is beleértve) lettek az elkövetkező évtizedekben széttelepedő ruszin rajok elsődleges célpontjai is, két-három nemzedék ingadozó nyelvhasználata után - különösen Ugocsában - délebbre tolva a nyelvhatárt.

A Nagy Fejedelem volt a ruszinság patriarchális értelemben vett utolsó ura, gondoskodó gazdája. Nem csoda, hogy személye a hegyvidék lakóinak tudatvilágában már-már mitikus személyiséggé, a legendák szereplőjévé vált. Huszonhét évvel Majtény és három évvel a fejedelem halála után 1738-ban jelentették a szepesi kamarának, hogy a munkácsi uradalom jobbágyai lázadoznak. Amikor a templomokban kihirdették, hogy imádkozzanak a törökök ellen hadat viselő császárért, a parasztok zúgolódva közölték, hogy nem imádkoznak az őket adókkal, vámokkal és más kötelezettségekkel terhelő császárért, inkább imádkoznak régi jó urukért, Rákócziért, hogy visszajöjjön hozzájuk. A vádak igaznak bizonyultak. A rutének kijelentették hogy jobb dolguk volt a magyar urak idejében, amikor évente csak 12 forintot fizettek, míg most 300-at kell adózniuk. A hangadókat megbüntették. 60-60 botütést mértek rájuk Munkács piacán a vásárra összegyűlt nép előtt. Ez a ruszinok magyarbarátságának gazdasági érdekekkel is indokolt érzelmi alapja, amelynek kiindulópontjaként ott találjuk a megszállók, gyarmatosítók öncélú kegyetlenségét.

A munkácsi bazilita monostor kéziratos evangéliumának egyik bejegyzése szerint a Rákóczit üldöző Montecuccoli generális betört regimentjével a városba „mindenkit kiűzött a városból és igen sok embert legyilkolt, köztük ártatlan parasztokat is és az ördög sugallatára a városvégi és az oroszvégi templomot lerombolták, a várost felgyújtották és ebből a könyvből lapokat kitéptek". A Rákóczi szabadságharc sorsát sokban megpecsételő járványok is igen nagy veszteségeket okoztak a régióban.

A szabadságharc nyolc éve alatt a rutén telkes jobbágyok száma egyharmadára apadt. 1704-ben egy-egy falura átlag 12 telkes jobbágy esett, 1711-ben 4. A ruszinság gazdasági állapotának alakulását elsőként népének legjobb ismerője, történésze alkalmazta a társadalmi-politikai folyamatok elemzésekor. 1600 körül a hegyvidéki területen élő gazdáknak általában

4-5 tehenük, körülbelül ugyanennyi lovuk, ökrük és több száz juhuk volt. Itt sertéstenyésztésre kevésbé volt módjuk, viszont a Felső tiszai medence nagyközségeiben a csökkenő juhállomány mellett megjelent 20-30 sertés is az egyes gazdaságokban.

A gazdasági viszonyok tragikus romlását a Rákóczi-birtokként leginkább érintett munkácsi dominium példáján illusztrálhatjuk Ezek szerint az uradalom falvaiban:

	ló	ökör	tehén	juh és kecske	sertés
1625-ben	752	7945	8889	13229	5500
1691-ben	101	309	446	792	481
1729-ben	226	773	1696	1957	1047

volt található. Az első évszám Bethlen Gábor, majd a Rákócziak igen tudatos gazdasági és kultúrpolitikát képviselő munkácsi várnagyának korszakához köthető, a második a hegyaljai kuruc felkelések korának pusztulását jelzi, míg a harmadik már egy igen alacsony szinten stabilizálódott gazdasági állapotot mutat be. A hazájukért és népükért harcoló magyar fejedelmek, várurak helyét ekkor már az idegen szívű és csak a rendszeres, busás jövedelem megszerzésére törekvő idegen főurak vették át. A munkácsi uradalmat a kamarával folytatott alkudozások után a III. Károlynak a háború idején nagy összegű kölcsönt biztosító mainzi választófejedelmek egyik oldalági leszármazottja kapta meg. A Schönbornok számára olyannyira idegen volt ez a régió, hogy egy kisebb német fejedelemség nagyságával vetélkedő birtokukra szinte sohasem látogattak el. Ügyeik vezetését képzett intézőkre bízták s csak a rendszeresen Bécsbe felküldendő (hatalmas) összeget határozták meg.

Itt, valamint az ungi, máramarosi kamarai uradalmakban szűkre szabták a helybeli lakosság életlehetőségeit. Mivel eredetileg a telepesek a tulajdonjog fenntartásával kapták földjeiket, a harcok során megüresedett gazdaságokat uradalmi tulajdonba vették és ugyancsak a domínium vagy a kincstár tulajdonai lettek a hatalmas erdőségek, hegyvidéki rétek és legelők, amelyeket a ruszinok addig korlátozás nélkül, vagy csak jelképes bér fejében használhattak. Ennek az intézkedésnek az öncélúságát jól jelzi, hogy a Verhovinán a II. József nevéhez köthető XVIII. század végi katonai felmérés idején a leírásokban igen gyakran találkozunk elbokrosodott, elvadult rétekkel, kaszálókkal. A terheket tovább növelték az egyre szaporodó adófajták s azok a költségek, amelyeket önkényesen vetettek ki rájuk.

A jobbágyság életfeltételei a XVIII. század második felére elviselhetetlenné váltak. Ennek a helyzetnek a rendezését volt hivatott rendezni a Mária Terézia nevéhez fűződő *úrbéri reform.* Ez a világ azonban távol van a központban zajló társadalmi-gazdasági események fő sodrától. A királynő 1763-ban kiadott urbáriumi szabályzata a paraszti sors ás a nemzetgazdaság történetének egyik leggazdagabb forrása. Itt, Kárpátalján is. Ezek feldolgozását érdekes módon a szovjet „történettudomány" is pártolta, a feudális kizsákmányolás leleplezését várva a kutatóktól. Igen tanulságos e munkák egyike, Neupeuer Kamill *Mária Terézia úrbérrendezése Bereg, Máramaros és Ugocsa megyében* c. könyve, amelynek bevezetőjében kifejti, hogy munkájának metodológiai alapját V. Leninnek „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" és más művei, valamint Marx és Engels alkotásai szolgálták. Ugyanakkor bírálja Thirring Gusztáv, Acsády Ignácz valamint a „polgári" szlovák és ukrán történészek munkásságát. A szovjet ideológiai irodalom démonikus világában ez nem is lenne feltűnő, ha a könyvet nem a Magyar Tudományos Akadémia adta volna ki - 1989-ben! Sokkal tárgyszerűbb és színvonalasabb Udvari István: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés ruszin nyelvű forrásai c. könyve (Nyíregyháza, 1999.) Ez a kiadvány már azért is jelentős, mert a puszta gazdaságtörténeti adalékokon túl az úrbárium esküszövegének és kilenc kérdőpontjának ruszin nyelvű változatát közölve a nyelvtörténet és az általános művelődéstörténet vonatkozásait is bevonja a vizsgálatok tárgykörébe.

E gazdag, szerencsére szinte teljes épségében fennmaradt iratanyag szakszerű, ideológiától mentes feldolgozására csak a XX. század végén került sor. A ruszin témakör talán legaktívabb kutatója, Udvari István, a nyíregyházi ukrán/ruszin tanszék vezetője hol egyedül, hol kollégájával, Takács Péterrel együtt folyamatosan törekszik a régió urbáriumának feldolgozására, a specifikus sajátosságok felmutatására és mindennek a gazdaságtörténeti folyamat egész rendszerében való felmutatására. A ruszinság helyzetének illusztrálására most egyik, a Kárpátaljai Minervában legutóbb megjelent tanulmányuk (Adalékok a Vicsa-völgy lakóinak 18. század végi történetéhez) lényegesebb adatait idézzük fel.

A Mária-Terézia-féle úrbérrendelet megjelenési évében kötött szerződés a robot megváltását illetően közelített az „államilag rögzített normarendhez", s a kilenced és egyéb ajándékok e térségben soha nem divatozó szokása már-már kedvezőnek tüntethetné fel a Vicsa-völgy úrbéres lakóinak helyzetét. A valóság azonban mégsem ilyen egyszerű. A szántás-vetésre majdnem alkalmatlan térségben ha megdézsmálták volna a föld termését, aligha akasztották volna az ekét a lakosok a köves talajba. Kímélni és ösztönözni kellett hát ilyetén szorgalmukat és iparkodásukat. Az e téren megcsappant uradalmi jövedelmet többszörösen megnyerték az állattartás megadóztatásával.

Legkövetkezetesebben a juhtartást adóztatták. Minden juhtartó gazdának évenként a huszadik juhát - szaporulatával együtt - az uradalom számára kellett adnia. Amennyiben ennél kevesebb volt, az anyajuhok és kosok darabját 6-6 krajcáron, a toklyókét 3-3 krajcáron válthatta meg ki-ki. Sztrongáláskor - a juh-huszad szedésekor - gyapjú és sajtváltságot is szedtek a gazdatisztek. Gyapjúváltságként évenként minden juhtartó gazdának 12 krajcárt kellett fizetnie, a sajtváltságért 15 krajcárt. Állattartó váltságpénzt kivetettek a sertésekre és a méhekre is. A sertések darabját évenként 4, illetve 2 krajcáron válthatták meg. Az „öreg sertésért" 4 krajcárt, a süldőkért 2-2 krajcárt fizettek. A méhek rajáért ugyancsak 2-2 krajcárt kellett fizetniük.

Mindezek a váltság-pénzek még elviselhető terhet jelentettek volna, ha ezzel letudták volna pénzbeli szolgáltatásaikat. A legsúlyosabb pénzbeli adózásnak azonban az uradalmi juhok teleltetésének megváltása bizonyult. Ezen a címen *Huklivától* például évenként 145 váltóforintot követeltek a gazdatisztek, *Kanorától* 70 váltóforintot. Legkevesebbet *Veretecső* úrbéresei fizettek. Ők évenként 10 forinton váltották meg az uradalmi állatok teleltetését.

A falvanként fizetett összeg egy-egy gazdát terhelő súlyát érzékeltetik *Hársfalva-Nelipina* úrbéresei, akik vallomásuk szerint gazdánként teljesítették ezt a kötelezettséget. A „jobb gazdák", tehát a négy ökrösek évi egy rhénes forinton és 34 krajcáron váltották meg a teleltetést. A „közepes" vagy két ökrös gazdák évi 34 krajcár telelőpénzt fizettek, a zsellérek pedig évi 17 krajcárt. Ez utóbbit, mármint a „telelőpénzt" akkor is kellett fizetni, ha valaki nem tartott juhot.

Újabb teher volt a lakosokon a zsák-adás kötelezettsége. Ez átlagban gazdánként és évenként 1-1 új zsákot jelentett, bár ezt is több településen együtt adta a falu. Hukliva évenként 66 zsákot, Szkotárszka 33 zsákot, Kanora 16 új zsákot kellett vigyen minden évben az uradalmi központba.

Pénzbeli teher volt a telekbér is. Ennek összege általában 1 magyar forint vagy 50 krajcár volt. Ezen a címen fizették szolgáltatásaikat a kenézek is, de ők mentesek voltak minden más szolgáltatási kötelezettségtől.

A felsoroltakon túl minden Vicsa-völgyi úrbéres köteles volt még az uradalmi szekér- és bérestartást is fizetni. Ennek mibenlétét a szaszókaiak vallomásából idézzük: *„A munkácsi uradalom duszinai járása négy ökröt köteles vásárolni szekérrel, ekével és a szekérhez szükséges egyéb tartozékokkal együtt. Ehhez bérest fogadni, s őt fizetni és tartani kötelesek.*

Ebből eredően esztendőnként a jobbágyok mindegyike a ráeső részét, azaz 17 krajcár béresdíjat tartozik készpénzben fizetni, a zsellérek pedig 10 és fél krajcárt. Ezen felül e falu béres tartására természetben köteles adni két pozsonyi mérő rozsot vagy felest, télére a béres ökreinek tartására két szekér szénát". Ha az ökrök kimúltak, elöregedtek, elcsámborogtak, a farkasok zsákmányául estek, járvány pusztította el őket, újabb fogatolható barmot kellett helyébe vásárolniuk.

Az ökör és bérestartás terhénél enyhébb volt a „szárazkorcsma" megváltása. Az uradalom a Vicsa-völgy apró falvaiban nem tartotta kifizetődőnek a korcsma-tartást, ezért - bár a pálinkafőzést nem engedte meg - „száraz korcsma megváltási" díjat szedett. A telkes jobbágyok ezért 9 krajcárt fizettek egyenként, a zsellérek pedig 4 és fél krajcárt. Nem minden településen. Volt ahol a „korcsmaváltság" összege csak 8 krajcár volt jobbágyonként és 4 krajcár zsellérenként.

Fizettek még a falvak jobbágyai malombért. Ezt malmonként. Egy-egy malom váltságdíja 1 rhénes forint 40 krajcár volt. Ez csak ott képezett komolyabb összeget, ahol 3-4 vagy éppen 8 malom volt működésben.

Rendszeres uradalmi jövedelem volt a Vicsa-völgy falvaiból a „bíró adója" is. Ennek a mibenléte abból állt, hogy egy-egy adónem, földesúri szolgáltatás összegyűjtésekor a bíró meghatározott összeggel gyarapította az uradalom bevételét. A sertésváltság, dézsma, szénapénz, méh-váltság, szárazkorcsma-díj stb. beszedésekor a bíró 12-12 krajcárt volt köteles az uradalomnak fizetni, valószínűleg az ekkorra elhalványuló pennaticum fejében. Sztrongáláskor - a juh huszadolásakor - azonban ez az összeg 1 rhénes forint 5 krajcárra emelkedett.

Az eddig felsorolt szolgáltatásokat minden település lakóinak fizetnie kellett, s az összegbeli eltérés legfeljebb 1-2 krajcár lehetett jobbágyonként, de lévén azonos tulajdonosa minden falunak - gróf Schönborn család - többé-kevésbé egységesek voltak a szolgáltatások. Családonként, úrbéres háztartásonként a különbség csak a tehetősség, a tartott igás állatok száma szerint differenciálódhatott.

Voltak azonban olyan kötelezettségek is, amelyek regionális adottságokkal, természetföldrajzi különbségekkel függtek össze. Erre vonatkozó példaként említettük már a *Szolyván* kötelező mogyoró adást és a 25-25 krajcáros makkbért. Ehhez hasonló volt, csak mindenféle haszonvételtől független szolgáltatás a kötélpénz. Ez elenyésző, évenként 1-2 krajcár volt ugyan (*Szolyva*), de mégis rendszeres, és nem függött össze a kenderföldek használati jogával, mert azt a zsákok adásával váltották meg a lakosok. Hajdani szokásként visszamaradt hagyomány volt ez, ami plusz bevételt jelentett a gazdatiszteknek. *Szaszókán* és *Szolyván* volt divat és régtől szokás a komlóadás kötelezettsége. A munkácsi vagy szentmiklósi sörfőzőhöz évi rendszerességgel szedni kellett az erdőkben egy vagy fél pozsonyi mérő komlót minden jobbágyháztartásnak.

Hársfalván a szabad halászat jogát váltották meg a lakosok évenként 3 rhénes forint 6 krajcáron. A Vicsa és a Latorca összefolyásánál halászhattak ezért szabadon. Arról nincs még sejtelmünk sem, hogy mennyi haszna volt ebből a falu lakóinak. Annyit tudunk csupán, hogy a fent említett összegből a 6 krajcár penna-pénz (pennaticum) volt, aminek a szedését mér régóta tilalmazták a rendeletek. *Hársfalva-Nelepina* lakói fűtéspénz adására is kötelezettek voltak. Ezt azonban természetben adták meg. Ugyancsak *Hársfalván* és *Szolyván* hajópénzt is szedtek az uradalmi tisztviselők. A podheringi átkelőhöz időről időre készíteni szükségeltetett hajók, kompok „építésekor" 3-4 krajcár díjat, hajópénzt szedtek minden lakostól. Ennek fejében azonban díjtalanul használhatták az átkelőt.

A felsorolt krajcárokat, forintokat előteremteni nem volt könnyű a Vicsa-völgyben. Termékük, gyümölcsük, kerti veteményük nem volt, amiből pénzelhettek volna. Munkaalkalom sem volt a közelben, és szekerezési lehetőségük is minimális. Nem szokták a sószállítást, nem

értettek a szén- és mészégetéshez, sem a fa eszközök készítéséhez... De még ha értettek volna is mindezekhez, piacozó hely sem volt közelükben. 1773-ban még bárminek az eladása vagy megvásárlása okán Munkácsra vagy Szentmiklósra kellett szekerezniük, legalább 3 mérföldnyire. Oda-vissza legalább egy napot vett igénybe az út. Ez az Isten háta mögöttiség, a világtól, ország útjától való elzártság némi előnnyel is járt. A legritkább alkalommal telepítettek, szállásoltak el e falvakban katonát, s szinte sohasem vezényelték őket forspontra. Nem zaklatták hát családjukat katonák, és konyhájukat sem zsarolták meg. Ez az előny akkor ütött vissza, amikor a pénzgazdálkodás ilyen hallatlanul kedvezőtlen regionális feltételei között pénzben kellett leróni az állammal szembeni tartozást, a hadiadót.

A Vicsa-völgy falvainak úrbéres hétköznapjaiból felvázolt valóság egy archaikus világot tár elénk, hatalmas erdőségekkel, havasi legelőkkel, terméketlen földekkel, már-már elviselhetetlen uradalmi terhekkel. Olyan világot, ahol a legkisebb változáshoz is évtizedek kellenek, s ahová a Mária Terézia-féle úrbérrendelet 1767-ben kiadott kötelmei és enyhítései is csak 1773-ban érkeznek meg, hogy pillanatnyi könnyítéseiket 1775-től kifejthessék. A terméketlen földekért, a Vicsa-völgy „gyönyörű látványáért", a bőséges legelőkért, a jó füvet termő rétért, a tiszta forrás- és patakvizekért, a fenyő- és bükkillatú levegőért, a háborítatlan patriarchális nyugalomért, a világtól való elzártságért, a szűkös megélhetésért - láttuk, tapasztaltuk - bőven megfizettek uraiknak a térség jobbágyai. Hihetnénk, hogy az úrbérrendezés jelentősen könnyített terheiken. Áldották is érte a jó királynőt. Csak azt nem vették észre, hogy a pillanatnyi könnyítés a generációkon átívelő idő egy-két évtizedére korlátozódott, mert ahogyan tért hódított a Szentmiklósi és Munkácsi uradalomban a haszonelvűség, úgy szorultak ki fokozatosan az erdőkből, a havasok legelőiről, a hegyi kaszálókról a falvak lakói, s úgy zsugorodott életterük a szűken mért úrbériségre, a 14-24 köblös szántóra, a 9-16 kaszáló rétre, a községi legelőre, s úgy veszítették el az 1-2 forintért bérelhető malmok üzemeltetésének jogát, a szabad fahordás lehetőségét, a 3 forintért megváltható halászatot, s mindazon egyéb haszonvételeket, amelyekről oly bölcsen hallgattak az úrbérrendező biztosok előtt. Összezárult körülöttük a világ, s ahogyan megjelentek az erdőkben, korcsmákban a haszonelvű bérlők, ahogyan ráébredtek a gazda-tisztek, hogy miként lehet fokozni az erdei haszonvételekből bevételeiket, rászakadt a Vicsa-völgyre, illetve annak lakóira egy gyors ütemű elszegényedés, amelynek a következményei majd a dualizmus korában döbbentenek meg politikusokat, közírókat, szociográfusokat, mert akkorra a Vicsa-völgy falvainak a szegénysége, elesettsége „bevilágít" már a pesti parlamentbe is. Az idegen földesúr és a kamarai mohóság a közvetlen haszon érdekében egy olyan útra kényszerítette a ruszin parasztokat, amelynek végén csak a kilátástalan nyomor, éhezés és a kivándorlás várt rájuk.

Az 1848-as törvények, a jobbágyfelszabadítás csak szentesítették ezt az állapotot. Az egész országban, de különösen itt, elégedetlenséget szült a tagosítás gyakorlata. A jobbágyfelszabadítás csak az amúgy is már több család közt megosztott úrbéri telek megszerzését tette lehetővé. Az évtizedek során lassan elfogyó használati jogok, szokásjogok végleges elvesztése után most már törvény szentesítette a hatalmas erdőségek, havasi rétek, legelők uradalmi tulajdonát. Az ebből fakadó elégedetlenséget próbálták egyes történészek magyarellenes megnyilvánulásként értékelni. Álláspontjuk alátámasztására még a folklór eszközeit, érveit is felvonultatták. A század végén több olyan népdal(?) került elő, amely Kossuthot és katonáit gúnyolta. E sorok szerzője a szabadságharc másfél évszázados évfordulójának alkalmából *Kossuth hű népe* c. tanulmányában bizonyította be, hogy ezek a szövegek a galíciai császári ezredek hivatásos karnagyainak szüleményei. Volt köztük olyan, amelyet lengyel(!) betűkkel szedve, Krakkóban nyomtattak ki. Néhány nemesi családban megmaradtak ezek az írások, s ezeket „fedezték fel" lelkes folkloristák fél évszázad múltán.

Valójában 1848-49-ben a ruszinok együtt harcoltak a magyarokkal a szabadságért. Különösen kiemelkedő volt a ruszin értelmiség szerepe a forradalom eszméinek népszerűsítésében. Az ungvári görög katolikus papnövendékek hangulatára jellemző, hogy nyomtatott formában is megjelent szabadságdalt költöttek, Petőfi verseinek hatására (*„Le a zsarnokot a sírba le / Szabad hazánk és nemzete! Uralni téged Ausztria - / Esküszik, hogy nem fog soha!”*). Eszméiket tetteik is igazolták. Papjaik biztatására mindannyian beléptek a honvédseregbe s méltósággal vállalták a bukás után a megtorlásokat is. A szabadságharc hősei közt tarthatjuk számon Andrejkovics Endrét, akinek döntő szerepe volt a munkács-podheringi diadal kivívásában s Bacsinni Bacsinszky Mihályt, ezt a daliás termetű, Kinizsihez hasonlítható vitézt, aki számtalan csata után a harctéren vesztette életét. Mindketten görög katolikus papnövendékek voltak.

Forradalmi szerepvállalásukat követően a ruszinok semmilyen segítséget nem kaptak egyre romló szociális helyzetük javításához. Csupán a korcsmák, az uzsorások és a drágán mért hitelezésükkel a ruszin parasztcsalád jövőjét is megvásárló boltosok száma növekedett. Az olyan kezdeményezések, mint például az 1877-ben alakult (elsősorban Bereg megyére korlátozódó tevékenységű) *Felsőtiszavidéki háziipart terjesztő egyesület,* - a helyi sajtó aktív közreműködése ellenére - alapvető változásokat nem hozott, nem hozhatott a gazdaságban. Nem véletlen, hogy a nagy amerikai kivándorlási hullámok nagyon sok ruszin földművest is elsodortak. Élelmes üzletemberek azonban még ebből is haszonra tettek szert. A kivándorlási csoportokat szervező ügynökök csak komoly összeg lefizetése ellenében voltak hajlandók elérhetővé tenni az amerikai álmot. Ez nemegyszer több család egzisztenciáját tette véglegesen tönkre, hiszen a kivándorláshoz szükséges anyagiakat csak a rokonság áldozata árán tudták biztosítani.

Sokkal nagyobb jelentőségű volt a görög katolikus egyház vezetése által szervezett gazdaság-társadalmi akcióterv. Firczák Gyula munkácsi püspök 1897 tavaszán Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék országgyűlési képviselőinek részvételével tanácskozást szervezett, amelynek nyomán egy emlékirat készült, amelyet átadtak az illetékes főhatóságoknak. Az igen részletes tervezetnek itt csak főbb pontjait említjük. Ezek szerint a kultusztárcától ingyenes gazdasági népoktatást, óvodák és gyermekotthonok felállítását kérték. A kereskedelmi miniszternek a házi- és szövőipar meghonosításban (mint láttuk, erre már történtek kezdeményezések korábban is!), utak építésében, a folyók szabályozásában és egyes közszükségleti cikkek vámjának elengedésében vártak intézkedéseket. A belügyminisztertől a galíciai bevándorlás korlátozását kérték, a földművelési tárcától a legelőrendezés (ez még 1848-as adósság!) és a mezőgazdasági földterület szakszerű feljavítása terén reméltek támogatást. Végül: a pénzügyminisztériumtól az adók méltányos elbírálását és a felmerülő hiteligények biztosítását kérték.

A kormány, amely már az emlékirat elkészítése előtt is támogatta a görög katolikusok kérését, erre alapozva indította meg az úgy nevezett „hegyvidéki akciót”, s mintegy kísérleti terepül Bereg megye szolyvai járását jelölte ki. (A hegyvidéki akcióról a legnagyobb adatanyagot tartalmazó tanulmányt napjainkban Botlik József tette közé Egestas Subcarpathica c. kötetében!) Az akció vezetője Egán Ede lett.

A felkészült és elkötelezett közgazdász igen nagy ambícióval látott munkához, s egy évvel az emlékirat benyújtása után, 1898 tavaszán megkezdődött az érdemi munka. Egán Ede a Schönborn uradalomtól 15 évre 12 622 holdat bérelt és azt 41 község 4303 igénylője közt osztotta ki. A korszerű és a hegyvidék sajátosságainak megfelelő gazdálkodás népszerűsítése érdekében három mintagazdaságot hozott létre, 1899-ben pedig Alsó-Vereckén hat hetes gazdasági tanfolyamot szervezett a kárpátaljai értelmiség számára.

Az állattenyésztés fejlesztésére 1600 tehenet és 500 anyajuhot hozatott be a földművesek számára igen kedvező hitelfeltételek mellett (a kárpátaljai állatállomány ugyanis a rossz gazdasági viszonyok és a tenyésztési feltételek hiánya miatt az elmúlt száz, százötven év során igencsak leromlott). A munkanélküliség enyhítésére 500 munkást helyezett el útépítéseknél.

Három év alatt hitelszövetkezeti hálózat létesült, amelynek tevékenysége a járás minden településére kiterjedt. Alig másfél év alatt több, mint 50000 korona kölcsönt szavaztak meg 484 tagnak. A szövetkezet elárusító helyeinek forgalma havonta 35000 korona volt. Lényegében ez a tevékenység a magyar területen jó két évtizeddel később kialakult Hangya hálózat tevékenységét előlegezte meg!

Egán Ede a kezdeti sikerek után az akció kiterjesztését javasolta a régió más területeire is. Bázispontokként a máramarosi Husztot, az ungi Nagybereznát (esetleg Perecsenyt) javasolta.

A hegyvidéki akció az addig a ruszin népen élősködő kereskedők, korcsmárosok, uzsorások létérdekeit sértették akik kezdettől fogva agresszíven fogadták az intézkedéseket. Fenyegették a hegyvidéki akcióban alkalmazott munkásokat, több alkalommal is felgyújtották a falujában hitelszövetkezetet vezető felsőbisztrai pap házát, feleségét megkéselték, végül 1901 szeptember 20-án az Ungvárra utazó Egán Edét Láz község közelében meggyilkolták. Emlékét kegyelettel őrizte a nép emlékezete, a halálának helyét jelölő emlék azonban a közelmúltban, - úgymond az országút szélesítésével összefüggően - eltűnt.

Bár Egán halála nagy veszteséget jelentet az akció kiteljesedése szempontjából, az továbbra is folytatódott. 1911-ben már közel 21000-et tett ki az a földterület, amelyet állami formában 66 község 3063 kisgazdájának rendelkezésére bocsátottak. Ugyanakkor 6000 katasztrális hold véglegesen a gazdák és községek tulajdonába került. A hitelszövetkezetek mellett létrejöttek a hitelszövetkezeti áruraktárak is. Ekkor a hegyvidéken 143 hitelszövetkezet és 77 hitelszövetkezeti áruraktár működött. A hitelszövetkezeteknek 35 819 tagja volt, összesen 2 577 580 korona értékű részvénnyel. A tagoknak adott kölcsön együttes összege meghaladta a 6 millió koronát. Előre léptek az ingyenes jogsegély, a legelő és rétjavítás továbbá a tenyészállatok beszerzése terén is. Az Egán által még csak kísérletképp létrehozott oktatási formákat rendszeressé tették és közreműködtek a ruszinok idénymunkákon való foglalkoztatásában az alföldön.

A háború, amelynek során a Ruszinföld hadszíntérré vált, majd a terület Csehszlovákiához csatolása mindezeket a kezdeményezéseket leállította.

A ruszinság szervezeti-területi integritásának jelképe - a görög katolikus egyház

Bárhogyan is ítéljük meg a ruszinság genezisének folyamatát, az egy tömbben élő helyi szláv lakosság első, oklevelekkel is igazolható vallása a keleti egyházhoz kötődött. Kárpátalja korai szláv lakosságánál az egyházhoz tartozás kérdése nemigen merülhetett fel hiszen az „erdő-óvó", gyepűőrző népesség etnikumtól függetlenül maga is félpogány volt. A Lokiotek Erzsébet udvarában szereplő, szláv nyelven is prédikáló papok egyértelműen a domonkos rendi szerzet képviselői voltak, így megjelenhettek akár a vándorprédikátor, akár a térítő szerepében is.

A ruszinság alapvető tömegét alkotó, részben szervezett, részben spontán formában megjelenő áttelepülők képzett papot a legritkább esetben hoztak magukkal s ez a papi telekként használt terület adómentességét is gyakran érintette. Ezt az egyes uradalmakban különbözőképpen kezelték, igen gyakran nem tették lehetővé a telek örökölhetőségét. Az egyes közösségek anyagi lehetőségei szerint épültek az imaházak és templomok, néhány helyen különös építészeti értékkel.

Elvileg a telepesek a kibocsátó régió püspökségének hatálya alá tartoztak, ez azonban a gyakorlatban a távolság, a járhatatlan utak s nem utolsó sorban az új állam fennhatóságának írott és íratlan törvényei miatt lehetetlen volt. A ruszinság első vallási központjai a monostorok voltak. Számos ilyen jött létre, különösen Máramaros és Bereg megyék területén, elsővé az elsők közt azonban idővel a munkács-csernekhegyi bazilita monostor vált. Ez a kolostor a terület legfontosabb hatalmi központjának, a munkácsi várnak a hatósugarába tartozott, s nyilván ennek a támogatása, pártfogása tette lehetővé, hogy a monostor az egész régióra kiterjedő tekintélyt szerzett s idővel püspökséggé vált.

A püspökség kialakulását, mint a ruszinság történetével kapcsolatban olyan sok mást is, igen sok legenda övezi. Ezek közül azt, hogy Koriatovics Tódor alapította, mint a terület szuverén ura, nyugodtan elvethetjük. Egyetérthetünk azzal is, mint ahogy Hodinka Antal is vélelmezi, hogy ez a püspökség nem egy konkrét alapítólevéhez köthető, hanem belső fejlődés eredménye. Ezt látszik igazolni az is, hogy az oklevelek kezdettől csupán a munkácsi kolostor igumenjeként említik a rendfőnököt s csupán a XV. század közepétől nevezik magukat püspököknek a kolostor vezetői. Bonkáló Sándor ezt az időpontot 1439-re teszi, Hodinka Antal 1458-ra, míg Lehoczky Tivadar az 1880-as években 1491-et említi. Ezek közül a legkorábbi dátumot célszerű elfogadnunk, hiszen az már az első csehszlovák érát követően jelent meg. Bonkáló Rutének (Ruszinok) c. monográfiájában Lukács presbitert említi, mint az első igument, aki 1439-1445 között püspöki joghatóságot gyakorolt.

A munkácsi püspök joghatósága ekkoriban igen gyenge alapokon állt. Az ország jogrendje ekkoriban ugyanis a szakadárnak nevezett keleti egyház tagjait nem fogadta el egyenlő félként. A kolostor igumenjének hatáskörét mindenkor behatárolta a munkácsi váruradalom irányítójának szándéka, rossz vagy jóindulata. Különösen a Bethlen majd a Rákócziak korában, tehát igen hosszú időn át a régió történetében igen jelentős kultúrtörténeti szerepet is betöltő gelsei Balling János munkácsi várkapitány szólt be a püspökség sorsába. Kezdetben a munkácsi igumen fennhatóságát a máramarosi papság is vitatta, vezetőjüknek a körtvélyesi monostor rendfőnökét tartották. A jogi és anyagi bizonytalanság jellemezte a falusi papság helyzetét is.

A két egyház egyesítésére már a XV. század elején történtek kezdeményezések. A lengyelországi görög keletiek 1595-ben egyesültek Rómával. Ezt követően az egyesült papság megkapta ugyanazokat a kiváltságokat, mint amilyeneket a római katolikus papok élveztek. Homonnai Drugeth György látva a régió szláv papságának kiszolgáltatott sorsát, az unió gondolata mellé állt. Hosszas szervezés, előkészítés után került sor 1646-ban az ungvári unióra, amikor is a szepesi, sárosi, zempléni és ungi papság csatlakozott Rómához, Bereg és Máramaros megyék papsága, mivel az erdélyi fejedelmek ellenezték az uniót, 1745-ig megmaradt a pravoszláv vallásban. Ennek megfelelően a ruszinoknak egyidőben két püspökük volt, egy görög keleti és egy görög katolikus. (Különös színt ad e kettősségnek az tény, hogy időnként a püspök személye azonos volt, pontosabban az mindkét fontosabb kolostor igumenjének megválasztatta magát!)

Az egyesülés után a görög katolikus egyházat az egri püspök fennhatósága alá rendelték. A papképzés római katolikus tanintézetekben, így Egerben és Nagyszombaton szervezték meg. Később az itt igen komoly felkészültséget szerző papság lett az egri joghatóság elleni törekvések vezető ereje. Az egyesülést követően ugyanis sajátos harc indult a Kárpátok déli oldalán élő görög katolikusok feletti egyházi fensőbbségért. Alig két évtizeddel az ungvári unió után a chelmi püspök megjelent Rómában (tulajdonképpen Báthori Zsófiának, fia, I. Rákóczi Ferenc révén a munkács-szentmiklósi és makovicai uradalmak nagyhatalmú úrnőjének kérésére), hogy saját egyházi joghatóságát is kihangsúlyozva, olyan püspök küldését engedélyeztesse Munkácsra, aki nincs alárendelve Egernek, illetve ezáltal Esztergomnak. Róma a döntést elhalasztotta és jelentést kért a bécsi nunciustól, aki a magyar prímás által kifejtett érvelést továbbította feletteseinek s amely a munkácsi püspökség kialakulásának a korábbiakban tárgyalt különös, spontán történetét tartalmazta.

A szentszék különös és elég bonyolult egyházjogi probléma elé került. Az első kérdés a püspök kijelölésének joga volt. Ez lehetett

a) az erdélyi fejedelem, az alapítás, a szokásjog és az utóbbi idők gyakorlata alapján;
b) ugyanezen a jogon a Rákóczi fejedelmi család, úgy is, mint az itt élő lakosok földesura;
c) a császár a magyar királyok jogán;
d) a rutén metropolita, mivel a többi egyesült püspököt is ő szenteli fel;
e) maga a szentszék.

Az utóbbi kettő azonban elesik, hiszen a latin szertartású egyház püspökének felszentelője is csak latin szertartású lehet, a szentszék pedig Szent István óta nem avatkozik be a magyarországi püspökök kijelölésébe. Legalább ilyen nehéz kérdésnek bizonyult, hogy az esetleges kijelölés után ki szentelje fel a munkácsi püspököt. Róma döntése salamoninak mondható: nem döntöttek, hanem abból indultak ki, hogy munkácsi püspökség nincs is, így az a magyarországi püspökségekről készített 1701-es jegyzékbe sem került bele. Ennek köszönhető, hogy a terület történetének egy igen nehéz korszakában önjelölt püspökök, behívott vándorpüspökök, tisztázatlan joghatóságú adminisztrátorok irányították, egyben a gyakorlatban megmaradt a püspökség kettőssége is, hiszen Máramarosban és Bereg nagy részén szakadár püspök regnált. Jellemző a helyzetre, hogy 1648-ban a felvidéken Lipniczki, Szatmárban és Szabolcsban Monasztelli gyakorolta a püspöki jogokat, a székes kolostorban pedig ekkor választották az elhunyt Zékány szakadár püspök helyére Metódot, akit Thököly fejedelem is elismert. Bár Metód a moldvai (szakadár) metropolitával szenteltette fel magát, az unitusokkal is jó kapcsolatokat tartott fenn. Mindez azonban kevésnek bizonyult, hiszen tudatlan, tanulatlan és nem utolsó sorban összeférhetetlen volt. Elkerülhetetlenné vált a bíboros és a császár beavatkozása. A magyar történelemből nem a legelőnyösebb oldaláról ismert Kolonics bíboros a görög Chios szigetéről származó, olasz neveltetésű De Camelist hozta magával Rómából és 1689-ben őt neveztette ki a munkácsi püspökség élére. Így tehát a bíboros javaslata alapján a gyakorlatban az a kompromisszum alakult ki, hogy bíboros javaslatára a

király nevezte ki a munkácsi püspököt s az továbbra is Eger joghatósága alá tartozott. Ez azonban ekkor már csupán puszta cím, hiszen az addig szokásjog alapján birtokolt kolostori javakat időközben elvonták.

Az egri joghatóságot a munkácsi püspökök szinte az első pillanattól fogva vitatták. Tudatossá vált az önállóságért folytatott küzdelem 1742 és 1766 között, amikor Olsavszki Mihály és Bradács János munkácsi püspökök illetve apostoli helynökök vezették ezt a mozgalmat. Sikerre Mária Terézia segítségével jutottak, aki, eljárt Rómában a püspökség kanonizációja érdekében. 1771-ben szentelték fel az első teljes jogú munkácsi püspököt, az addig is az egyház vezetőjének számító Bradács Jánost. Két év múlva bekövetkező halála után került a püspökség élére a mind egyházjogi, mind kulturális, mind gazdasági szempontból kiemelkedőt alkotó Bacsinszky András, akinek három évtizedes munkássága alatt a püspökség átkerült a feloszlatott jezsuita rend ungvári kollégiumába (1775-76), teljes egészében rendeződtek püspökség jogi és gazdasági gondjai és megindult a ruszin nyelv és kultúra fejlődése. Bacsinszky András a felvilágosodás korának legjelentősebb ruszin személyisége. Galíciai eredetű nemesi családból származott. Apja az Ung megyei Benetina községben volt lelkész. Bacsinszky András előbb az ungvári jezsuitáknál folytatta tanulmányait, majd Nagyszombatban végezte a teológiát és a bölcseletet. Felszentelése után hosszabb ideig Hajdú-Dorogon szolgált, ahonnan már kanonokként került Bécsbe, mint az egyház ügyeinek képviselője. Sikeres működésének köszönhetően választották 1772-ben egyhangúan munkácsi püspökké. 1777-ben valóságos titkos tanácsos lett s ő az első, aki a mindenkori munkácsi püspök számára főrendi házi tagságot eszközölt ki. 1780-tól 1809-ben bekövetkezett haláláig a püspökség új székhelyén, Ungváron élt és dolgozott. Működésének utolsó éveiben az ungvári papnevelő intézet tanítási nyelve tejes egészében a latin lett. Egyházi téren igen jelentőset a szentírás és a káté kiadatásával cselekedett és igen sokat tett egy általánosan elfogadott nyelv kialakítása érdekében. Sokoldalú érdeklődésére jellemző, hogy 1804-ben tagjául választotta a jénai minerológiai társaság. 9000 kötetből álló, az érdeklődő közönség számára is hozzáférhető, felbecsülhetetlen értékű könyvtárat hagyott utódaira. Bacsinszky András követői vallásuk és népük hű vezetői voltak, a reformkorban és a szabadságharc idején az együttélő magyar néppel sorsközösséget vállaltak s mint láttuk, a gazdasági elnyomorodás legszomorúbb éveiben a hegyvidéki akció megindítói és pártolói voltak.

A ruszin művelődés és kultúra alapjai

a) a kezdetek

A ruszinok gazdasági-társadalmi helyzetének ismeretében figyelembe véve az egyház viszontagságait is, nyilvánvaló, hogy komoly kulturális élet, írásbeliség a kárpátaljai ruszinok körében a korai időszakban semmiképpen sem jöhetett létre. A változást érdekes módon a protestantizmus elterjedése hozta meg. A ruszinok ugyan megmaradtak óhitűeknek, de engedtek híveik nyomásának, akik azt kérték, hogy a protestáns prédikátorokhoz hasonlóan az ő papjaik is tanítsák őket. Erre a célra az ún. evangélium magyarázatokat, az év vásár és ünnepnapjaira írott prédikációkat tartalmazó, Lengyelországból kapott nyomtatványokat használták fel, amelyeket saját ízlésük szerint átdolgoztak, helyi történeteket, babonákat, történeteket iktattak be. Ezeknek a kéziratoknak épp ez a legnagyobb értéke s a nyelv, amely minden esetben a helyi lakosság korabeli nyelvállapotát tükrözi. Sajnos ezekből csak néhány maradt fent, ugyanúgy, mint a bibliamagyarázatokból, amelyekből mintegy másfél tucatról tudunk.

A legnépszerűbbek azonban az ún. **zbornikok**, gyűjteményes, enciklopedikus kötetek voltak. Legendák, széphistóriák, népmesék, természetrajzi, földrajzi, történelmi érdekességek és apokrif bibliai elbeszélések egyaránt szerepeltek ezekben a kötetekben, amelyekből mintegy tucatnyit dolgoztak fel a kutatók. Az ilyen zbornikok voltak mind a ruszin papok, mind a hívek tudásának fő forrásai, ezek alakították azt a mitikus világszemléletet, amellyel a ma folkloristái is találkozhatnak. Érdekesek a XVII. század hitvitázó írásai is, amelyek közül **Oroszvégessy** Mihály, ruszin nevén Mihail **Roszvigovszkij** (írói nevein Andrella vagy Mihail Feodul) *Tractatus contra latinos et graecocatholicos* (1672-1681) c. munkáját kell kiemelnünk. Ez az óhitűek mellett kiálló harcos mű, éppúgy, mint a pravoszláv vallás hosszabb ideig tartó fennmaradása, az erdélyi protestáns fejedelemségnek, illetve a huszti várnagy hathatós támogatásának köszönhető.

A fentiek ismeretében nyilvánvaló, hogy e kor költészete is elsősorban vallásos énekekből áll. A legismertebb A klokocsói szentkép c. ének, amelynek Bécs 1683-as ostroma és Buda felszabadítása a tárgya. Az ismeretlen szerző elpanaszolja, hogy mind a kurucok, mind a labancok nagy pusztítást végeznek. Az ének szerzője németbarát, a bécsi szászárban a keresztény-ség védőjét látja. A század kéziratos irodalmának legérdekesebb tanulsága, hogy e művek feltehető szerzői a papok, a batykók jól ismerik a magyar nyelvet, a hiányzó fogalommegnevezések helyett magyar szót használnak és gyakran utalnak a magyar párhuzamos nyelvhasználatra. Azt is nyilvánvalóvá teszik ezek az írások, hogy a legdélebbre eső ruszin népcsoport, a dolisnyákok nyelve az elmúlt negyedfél évszázadban alig változott. A ruszin írásbeliségnek ez a korai szakasza átnyúlt a következő a XVIII. század elejére is, amikor a szervezetté váló egyház gyakorolta és terjesztette a hivatali, közjogi és magánjogi írásbeliség különböző formáit. A XVIII. század írásbeliségéről igen alapos képet festett Hodinka Antal majd röviden összefoglalta kismonográfiájában Bonkáló Sándor. A legpontosabb elemzést, alapvetően nyelvi szempontból azonban Udvari István, a nyíregyházi főiskola ukrán/ruszin tanszékének vezetője készítette. *Ruszin /kárpátukrán/ hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon* című monográfiájában elemzi a különböző funkcionális-műfaji szférába tartozó kéziratok jellegzetességeit. Rámutat, hogy a magánjogi írásokban a népnyelv dominál, míg a hivatalos írásbeliségben érezhető az egyházi szláv és a galíciai óukrán irodalmi dominanciája.

b) a felvilágosodás és a reformkor

A XIX. század közepén az egyházi írásbeliségben a népi és irodalmi elemek sajátos szintézise tapasztalható. Ezt követően megjelenik ugyan a tiszta egyházi szláv nyelvet, illetve az újonnan megjelenő oroszt képviselő tendencia, a korszak legnagyobb teljesítménye azonban a Bacsinszky kancellária tevékenységéhez kapcsolható, itt alakult ki az a kárpátaljai műnyelv, a *jazicsie,* amelyet az elkövetkező két-három nemzedék értelmisége használt. Maga a tiszta népnyelv csak egyes regionális központokban volt jelen.

A ruszin folyóírásos hivatali (kancelláriai) írásbeliség a nyomtatott könyvekben, kiadványokban is megjelent, így az Urbáriumokban, a II. József idejében megjelent Törvénykönyvre, illetve az 1801-es és 1803-as katekizmusokra is. A Kutka János által szerkesztett katekizmus egészen a XX. század elejéig hatott. E katekizmusok újrakiadását, illetve a kezdeti iskoláskönyvek (ábécék) újrakiadása illetve nyelvi feldolgozása ugyancsak Udvari István nevéhez kapcsolható. Kutka 1799-es ábécéskönyvének reprint kiadását is ő rendezte sajtó alá s utószavában - amellett, hogy áttekinti a De Camellis munkásságától eltelt egy évszázad hasonló kezdeményezéseit - felhívja a figyelmet arra, hogy e kis iskolai alapkönyv harmadik fejezete, az *illemtan* zempléni lemk tájszólásban készült, azon a nyelven, amerre ráépült a későbbi kelet szlovákiai irodalmi standard.

A műveltség alapja mindenkor az oktatás színvonalának függvénye. Közvetlenül az unió után eseti támogatásokkal segítette a kincstár vagy a szepesi kamara a ruszin fiatalok Egerben illetve Nagyszombaton történő képzését. De Camelis, Bizánci Gennadius és Olsavszky Emánuel püspökök segédkönyvekkel igyekeztek a papság szellemi színvonalát emelni. Olsavszky Munkácson iskolát is szervezett, ahol a legfontosabbnak a latin nyelv elsajátítását tartották. Ezért adta ki a püspök 1746-ban Kolozsváron az *Elementa puerilis institutionis in linqua latina* c. könyvét, amelyben a latin szavak alá nyomattatta annak rutén illetve egyházi szláv megfelelőjét. Végleges megoldást azonban csak az 1776-os év hozott, amikor Mária Terézia megalapította az ungvári papnevelő intézetet, amelyben eleinte latin és egyházi szláv nyelven folyt az oktatás. 1809-ben áttértek a latinra s csupán néhány tantárgyat adtak elő rutén, később magyar nyelven. Bár többen tanultak továbbra is Egerben, Nagyszombaton, néhányan Rómában, Bécsben vagy éppen Esztergomban, a görög katolikus papok túlnyomó többsége a XVIII. század utolsó harmadától az ungvári szemináriumból került ki. A kántortanítók az ugyancsak ungvári kántortanítóképzőben végeztek.

Ugyanakkor a latin tudás előtérbe helyezése nem tett jót az anyanyelvi műveltségnek. Bacsinszky András 1798-ban elkeseredetten ír arról, hogy a latin iskolákban tanult és papi szolgálatra jelentkező fiatalok szinte semmit sem tudnak a nép nyelvén. Megszakadt a kapcsolat a népét az egykori zbornikokból tanító egykori papság és a felvilágosodás korában jelentkező új értelmiség között. Latin nyelven írta nagyszabású történelmi művét *Basilovits Joannicius*, a Szent Bazil rend tartományi főnöke Brevis notitia fundations Theodori Koriatovics (1799., 1807) címmel, ugyancsak nagyrészt latin (s részben egyházi szláv) nyelven írt *Lutskay Pap Mihály* ungvári esperes (1789-1843). Fő műve a Historia Carpatho-Ruthenorum kéziratban maradt, csupán egy orosz nyelvű átdolgozása látott napvilágot 1874-1877-ben. Fontos és színvonalas munkája a Grammatica Slavo-Ruthena, amely 1830-ban jelent meg Budán. Az anyanyelvi kultúra fejlődése szempontjából azonban az 1831-ben két kötetben megjelent prédikációgyűjteménye a legjelentősebb, amely az egyházi szláv és rutén nyelv ötvözésének példája. Korábban már említettük *Kutka János* katekizmusát és ábécéskönyvét, amelyek alapját egyszerre képezi az orosz, a ruszin és az egyházi szláv, s különösen az elsőt nehézkes, latinos mondatszerkezete nehezen alkalmazhatóvá tette a falusi iskolákban, mégis, egy évszázadig használatban volt, s mint bírálói említik, „a nép hozzászokott”.

A magyar reformkor a ruszin értelmiséget is magával ragadta, egyre nagyobb szerepet kapott nemcsak közéleti, de magánéleti téren is a kétnyelvűség. A nemzeti újjászületés korának jelentős képviselője *Dohovics* Vaszil (1783-1849), lucskai, munkácsi, végül huszti parókus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Írni-olvasni szülőhelyén, a Máramaros vármegyei Ötvösfalván tanult, csak 13 éves korában került Husztra, majd Máramarosszigetre, magyar nyelvű iskolába és gimnáziumba. Bölcseletet Nagyváradon, theológiát Nagyszombaton tanult s pappá Ungváron szentelték. Latinul, ruszinul és magyarul egyaránt írt. Tanulmányai a kor legjelentősebb fórumaiban láttak napvilágot (*Tudományos Gyűjtemény, Felső-Magyarországi Minerva, Társalkodó*). Igazi polihisztor volt, zenével és festészettel is foglalkozott s részt vett a Magyar Tudományos Akadémia filozófiai műszótárának szerkesztésében. 48 latin, 36 magyar és 10 orosz (ruszin) nyelvű munkájáról számol be önéletírásában. Ezek közül csak néhány látott nyomtatásban is napvilágot.

A reformkor képviselői voltak a Duliskovics testvérek is (János és Mihály), munkásságuk egy része azonban az abszolutizmus korára tehető. Az előbbi a ruszin történelemmel foglalkozott. Fő munkája az *Isztoricseszkije cserti ugroruszkih.* Mihály Máramaros verhovinai részének föld- és néprajzi leírásait tette közé többek közt a *Hasznos mulatságokban* és a *Tudományos Gyűjteményben*.

A XIX. század első felének legnagyobb jelentőségű ruszin alkotója *Duhnovics Alekszander.* A zempléni származású Duhnovics középiskoláit Ungváron és Kassán végezte, majd teológiát tanult Ungváron. Előbb a püspöki irodában dolgozott, majd az ungi alispánnál, Petrovaynál nevelősködött. Két év vidéki lelkészi munka után újra Ungvárra került szentszéki jegyzőnek, végül eperjesi kanonokká nevezték ki. 1843-tól egy évtizeden át Eperjest a ruszin szellemi élet központjává tette ahol 1850-ben irodalmi társaságot is alapított, ezt azonban a hatóságok hamarosan betiltották. Elsősorban népe kulturális felemelkedését célozta munkássága. Udvari István egyik könyvismertetésében kiemeli, hogy Duhnovics korai munkássága a korabeli magyar irodalom szerves hagyományaiból építkezett. Indulásakor az etnikai nemzetfelfogás egybeesett a soknemzetiségű Magyarország iránti cselekvő patriotizmussal. E hungarus-tudat jegyében igyekezett tehát tehetségét e közösség hozzá közelebb eső népcsoportjának szolgálatába állítani. Első műve (*Olvasókönyvecske kezdők számára. Buda, 1847)*gazdag és változatos, kevert egyházi szláv és ruszin nyelven írt munka. A tanulók szívesen forgattak, mivel mind nyelvét, mind történeteit jól értették. A szerző kétezer példányt ingyen osztott ki a tanulók számára. További könyvei, elsősorban a tanítóknak szánt *Rövid földleírás fiatal ruszinok számára,* valamint imakönyve, drámája, és a ruszinok dicső múltjáról szóló romantikus írása egyaránt a nemzeti tudat és önismeret fejlesztését kívánták szolgálni.

Az utókor elsősorban, mint költőt ismeri, hiszen az ő nevéhez fűződik a ruszinok két, nemzeti himnuszként is számon tartott verse. Az első („Kárpátalji ruszin népem / Elég volt az álomból") valóban himnikus, az Istenhez fohászkodó ima. A másik („Ruszin voltam, vagyok, leszek, / Én ruszinnak születtem.") a legnagyobb hatású ruszin vers, nyílt hitvallás a költő nemzetisége, népe mellett. Mozgósító hatása igen jelentős, felkeltette az érdeklődést a ruszin értelmiségben saját népe és nyelve iránt.

c) Ruszofil törekvések a XIX. század második felében

Sajátos módon az után, hogy bebizonyította, az elmúlt két évszázad falusi papjai, batykói által használt nyelven is lehet irodalmat teremteni, Duhnovics maga is behódolt a pánszláv agitációnak. Orosz nyelven azonban nem tudott maradandót alkotni, talaját vesztette. 1865-ben hunyt el s a földi életből való távozása után az ő nevét tűzték a ruszofil nyelvi-irodalmi mozgalmak zászlajára. A ruszofil irányzat bizonyíthatóan idegen kezdeményezés volt. Erről

Bonkáló Sándortól Udvari Istvánig minden elfogulatlan szakíró tud s lényegében bizonyítottnak tekinthető. Oroszország és a Monarchia szláv népei közti kapcsolatok fő moderátora a bécsi orosz követség pravoszláv lelkésze, egyben az orosz titkosszolgálat ügynöke, a reakciós M. Rajevszkij volt. Ő osztotta el az ún. „guruló rubeleket", közvetített a magyarországi szláv szakemberek és írók oroszországi kivándoroltatásában, az orosz nyelven megjelenő kiadványok támogatásában stb. Méltó társa volt az ürömi pravoszlav lelkész is (ebben az időben K. Kusztogyijev). Az orosz törekvések támogatása mellett számos, a budai, pesti vagy bécsi nyomdákba érkező ruszin könyvet írtak át irodalmi oroszra „lektorálás" címén.

A kárpátaljai ruszinok közül az orosz irányzat hangadói közvetlenül Duhnovics halála után Ungvárott megalakították a Szent Bazil Társulatot. Bár alapcéljuk a nép műveltségének emelése volt, vezetőik (Dobrjánszky Adolf, Rakovszky Iván, Kimák, Szabó Ciril és Mitrák Sándor /Alekszander/) elfogult ruszofilizmusa már eleve meghatározta a mozgalom irányát. Néhány orosz nyelvű tankönyv és Svjet (Világ) c. lap kiadása erősen öncélú volt, a tágabb közösség körében nem talált támogatókra. Mint Bonkáló Sándor monográfiájában kiemeli, ez a lap már első évfolyamában kifejtette a társulat sajátos programját. Ezek szerint „Az irodalomról beszélnünk sem kell. Nekünk kész, fejlett irodalmunk van, csak még nem vált közkincsünkké. Nekünk nem kell irodalmat teremteni, mint azt magyar testvéreink cselekedték, nekünk csak meg kell tanulni a meglevőt... Arra kell törekednünk, hogy elsajátítsuk a már kész orosz irodalmat."

A közösségi önfeladásnak ez a programja sikerrel járt az előző évezredben Britanniában, Franciaországban. Ami az olvasóközönség számára ajánlható irodalmat jelent, ez a program még teljesíthető is lehetett volna, ha a potencionális olvasók, a nép képes lett volna ezt a nyelvet megérteni. Ami azonban a helyi irodalmat, a kárpátaljai népélet sajátosságainak irodalmi feldolgozását, visszatükröződését illeti, az itteni ruszofil írók nem voltak képesek a valóban nagyszerű orosz irodalommal felvenni a versenyt. Középszerű vagy inkább gyenge írásaikat csak az igen szorgalmas filológusok ássák elő néha. Lapkísérleteik (Szvjet, Novyj Szvjet, Kárpát) olvasóközönség és előfizetők hiányában hamarosan megszűntek, egyedül a Lisztok jelent meg hosszabb ideig, az egyik legaktívabb ruszofil író, Fencik Jevhen 1844-1893) saját költségén.

Ami a mozgalom vezetőit, Dobrjanszki Adolfot és Rakovszki Ivánt illeti, náluk a másodlagos szándék, a politikai motiváció is megfigyelhető. Dobrjánszky (1817-1901) az 1848-as prágai szláv kongresszus egyik szervezője. A galiciai és kárpátaljai keleti szláv lakosságot egy tartományban szerette volna egyesíteni s ezért előbb Bécs szolgálatába állt, majd a szabadságharc idején igazi „muszkavezetővé" vált; az orosz seregek mellé rendelt kormánybiztosként tevékenykedett. Az abszolutizmus korában a négy, ruszinok által lakott megye főispánja, aki elvbarátainak ajándékozgatta az adminisztráció jobb állásait. A kiegyezés után még megpróbálkozott a parlamenti küzdelemmel, de hamarosan Lembergbe, majd Innsbruckba költözött. Fantáziadús írásai nem igen vették figyelembe a történelmi tényeket, a gyakorlati valóságot.

Rakovszky Iván (1817-1885) az ungvári tanítóképző tanára volt, majd az ötvenes években Pesten a kormány hivatalos rutén fordítója, aki a törvényeket és rendeleteket ruszin helyett oroszra fordította. *Orosz nyelvtant* írt, Dobrjanszki jobbkeze volt. 1859-től haláláig izai parókus lett, így nem csoda, hogy a világháborút megelőző két évtizedben itt volt a Kijevből támogatott pravoszláv mozgalom, a schisma központja.

Követőik közül Kralickij Anatolijt (1834-1893) kell megemlítenünk. Az ungvári bazilita monostor kétség kívül tehetséges rendfőnöke elbeszéléseiben a helyi népéletet örökítette meg, ezek azonban lembergi lapokban jelentek meg, így nem gyakorolhattak közvetlen hatást a kárpátaljaira olvasókra. Történészként szenvedélyesen gyűjtötte a helyi kultúra emlékeit sőt

(gondoljunk Thaly Kálmán kuruc verseire!) népe és egyháza érdekében a hamisításoktól sem riadt vissza. Valószínűleg ő a szerzője az 1458-ra datált *Munkácsi Krónikának.* Az ő nevéhez fűződik a Laborc vezér c., eredetileg szépirodalmi mű, amelyet azonban az utókor, mint történelmi alapművet kezel.

A többiek közül a különös életpályát befutó Szilvay Ivánt (1838-1913) érdemes még megemlítenünk. Ez a régi magyar nemesi családból származó fiatalember az akkor még ingadozó nyelvhasználatú Ugocsában nőtt fel s akkor próbálkozott az irodalommal, amikor az abszolutizmus a magyar kultúrát háttérbe szorította. Ez és görög katolikus vallása indította el előbb a papi pálya, majd az akkor éppen egyeduralkodó ruszofil irányzat felé. Uriel Meteor néven ő lett a XIX. század második felének legtermékenyebb kárpátaljai írója. Önéletrajza elég árulkodó. Bevallja, hogy amikor írni kezdett, alig tudott oroszul, műveit ezért előbb magyar nyelven fogalmazta meg, majd a szláv Bibliát és a latin Vulgatát használva a hiányzó szótár helyett, lefordította azokat oroszra. Érezte, hogy oroszsága elég gyenge, mégis felháborodva ír azokról, „akik azt hiszik, hogy az irodalom megindulásának és fejlődésének a beszélt népnyelv az alapja".

Fencik Jevhent a Lisztok kapcsán már említettük, de tudnunk kell azt is, hogy ő a Kralickij Laborc fejedelméhez hasonló másik legendateremtő mű, a *Koriatovics* szerzője. Mitrák Alekszandernek (1837-1913) költői ambiciói voltak, de látva a nyelvi korlátokat szótárszerkesztésre szánta rá magát. 1881-ben saját költségén Ungváron adta ki *Orosz-magyar szótárát,* amelyből háromezer példányt a Szent Bazil Társaságnak ajándékozott. A szótár párját, a Magyar-orosz szótárt csak 1932-ben adták ki.

Bár a ruszinok közül sokan ma is a helyi kultúra nagyjai között tartják számon ezt a ruszofil gárdát, művei, mozgalmuk sorsát behatárolta az a tény, hogy nem volt élő kapcsolatuk a néppel, a népnyelvvel. Egyéni helytállásuk becsülhető, irodalmi hatásuk azonban csak másodlagos. Ennek ellenére még az első csehszlovák időszakban is a ruszofil kulturális irányzat volt a sajtóban a meghatározó, anélkül, hogy a ruszin lakosság, a görög katolikus egyház vagy az igazán jelentős pártok támogatását élvezték volna.

A magyar kormány változtatni szeretett volna a ruszin kultúra lehetetlen helyzetén és azért az oktatásnál kezdve megbízta Csopey Lászlót ruszin iskolakönyvek szerkesztésével. Ezek nyelvezete valóban közel állt a beszélt nyelvhez, az alapvető gondot azonban az jelentette, hogy Csopey lényegében a meglévő tankönyveket fordította ruszinra. A kormány egy néplapot is adott ki *Negyilja (Vasárnap*) címmel (1898-1919), ugyanakkor 1886-tól Ungváron is megjelent egy rutén lap *Nauka (Tudomány*) címmel. Az írók közt is voltak olyanok, akik a nép művelődését tartották szem előtt és a köznép nyelvén írtak Zsatkovics György malmosi lelkész (1855-1920), aki szakmai szempontból is helytálló történeti írásait magyarul tette közzé s csupán néhány elbeszélését jelentette meg ruszinul. A politikai szerepléséről később elhíresült Volosin Ágoston is kezdetben népnyelvi íróként jelentkezett. Ő szerkesztette a Naukát és megjelentetett egy jó színvonalú nyelvtant is 1907-ben.

d) a tiszta forrás - a népi kultúra

A néphez közel álló kultúra ebben az időszakban maga a népi kultúra volt, a folklór különböző megnyilvánulásai. Láttuk, hogy már korábban, a zbornikokban jelen volt a népi hitvilág. Bonkáló Sándor arra mutat rá, hogy művelt hallgatók, olvasóréteg hiányában a ruszin népköltészetben nem volt jelen az a sajátos cenzúra, amely a magyar népi kultúra szellemi termékeivel kapcsolatban érvényesült. Épp ezért a ruszin múltról igen sokat mondhatnak ezek a nyílt, kegyetlenül őszinte művek, népdalok, balladák, mondák és népmesék. A ruszin népköltészet gyűjtésének kezdeteinél ott volt a magyar néprajztudomány. Az első gyűjtők

(Lehoczky Tivadar, Fincicky Mihály, Zloczky Antal, Zsatkovics György Kálmán, Sztripszky Hiador, Bilak Szidor, Vrábely Mihály, Nemes Mihály, Szémán István stb.) néprajzi munkái elsőként magyar szakfórumokban illetve sorozatokban láttak napvilágot. Nem véletlen, hogy a Magyar Néprajzi Társaság ungvári tagozata már 1891-ben megalakult. Ugyanakkor tisztelettel kell adóznunk a távolabbi tájak Kárpátalja-kutatóinak is. A galíciai Volodimir Hnatyuk és Jakov Holovackij mellett köztük találjuk a szentpétervári egyetem egyik neves tudósát, Alekszej Petrovot is.

A múlt század 20-30-as éveiben már rendelkezésre állt az a szakmai tudás, amely megalapozhatta volna a ruszinság etnográfiájának tudományos feltérképezését és feldolgozását. Azonban, Ivan Pop szavait idézve „a ruszin etnográfia spontán fejlődésére és tudatosodására destruktív hatással voltak az orosz és ukrán emigránsok", akik saját nacionalista céljaik érdekében erőltették a párhuzamokat és azonosságokat az autochton kultúra ellenében. A szakmailag színvonalas munka így csak a ruszin autonómia rövid időszakában teljesedhetett ki. Fejlődése azonban 1944 októbere után megtört. Mindez azonban az addig keletkezett, szubjektív, mégis lelkes elkötelezettségű munkákban igen komoly értékeket mutat fel

A monográfiájában igen tárgyilagos, mindig vitára kész Bonkáló Sándor a népdalokat, balladákat ismertetve maga is enged a közeg csábításának, lírai hangon szól a dalokról és a dalokban megelevenedő ruszin tájról és emberről. Kiemeli, hogy e dalokból kibontható a ruszin társadalom gazdasági-szociális helyzete. Ugyancsak jellemző, hogy a dalokból megismerhetjük a Kárpátok szinte teljes növény és állatvilágát s azt a földrajzi régiót, amelyben hol munkaalkalmat keresve, hol katonaként, hol szolgálóként a ruszinok otthonosan mozognak. A rutén népköltés legszebb értékeinek az általa románcoknak nevezett balladás dalokat és balladákat tartja. A ruszin történeti énekek kapcsán megemlíti, hogy e műfaj szereplői nem az ukrán történelem hősei, hanem Mátyás király, Rákóczi és Kossuth (különösen érdekes ez utóbbi, hiszen egyes kutatók épp a ruszin népköltészet Kossuth ellenességét próbálták bizonyítani). Ízelítőül idézzük azt a kései elemeket is tartalmazó, de hangvételében kuruckori dalt, amelyet Bonkáló is figyelemre méltónak tart.

A magyart elnyomják,
Németet emelik,
Szabadságainkat
Semmibe sem veszik.

Szabadságainkat
Elmellőzték végkép
Azok a németek,
Kik hazánkat tépték.

Széttépték Lengyelhont,
Tépik már Magyarhont,
Úgy tekintik azt csak,
Mint valami vadont.

E történeti dalt tartja tipikusnak Ortutay Gyula is Ruszin magyar kapcsolatok a népköltészetben c. tanulmányában. E dalok fényében állítja Bonkáló, hogy a kozák és nagyukrán motívumok csak a legutóbbi időszakban származtak át a Kárpátokon túlról. (Ezért szánalomra méltó a szovjet időszaknak az a törekvése, amely ennek épp ellenkezőjét igyekezett bizonyítani.)

Ortutay írása egyébként is számos olyan párhuzamot mutat fel, ami a ruszin népköltészetet a Kárpátok Duna medencei történelméhez kapcsolják. Adatai szerint minden politikai érvnél hatásosabbak a néprajzi adatok, rövid mesék, dalok, szólások, amelyek mindennél közvetlenebbül bizonyítják, hogy a ruszin nép a maga zárt etnikai határai belül is átélte a magyar

történelmet, a múlt lényeges pillanatait s évtizedek magyarellenes propagandája ellenére is a magyarság mellé állt.

Ortutay Hodinka Antalra hivatkozva szögezi le, hogy a ruszinság történetének talán meghatározóbb korszaka a kuruckor volt. Hodinka meggyőzően bizonyította, hogy a szabadságharc idején minden harmadik ruszin követte Rákóczit a háborúba s a fegyvert fogott férfiak majd fele áldozta életét a magyar (s egyben ruszin) szabadság gondolatáért. Ez nem múlhatott el a nép emlékezetében. S valóban: a nehéz sorsú nép szomorú, lemondó közmondásaiban (*Búde jak Rákóczi prijde - Meglesz, amikor Rákóczi megjön,* vagyis sohanapján) és a bujdosó s majdan hazatérő fejedelemről (vagy fiáról) szóló legendákban egyaránt az a tudat munkál, hogy ez a szabadságharc érettük, a szegény népért történt. 1738-ban, három évvel a fejedelem halála után az a hír terjedt el az Északkeleti Felvidéken, hogy Rákóczi József, a fejedelem fia visszaérkezett s most álruhában jár a nép között. A levegő felizzott, a szegény nép reménykedve várt, az új földesurak meg maguk is kuruc agitátort láttak minden kereskedőben, utazóban. Ortutay Gyula még leghíresebb mesemondója, a ruszin származású, de már magyar közegben született, a két nép folklórvilágát ötvöző Fedics Mihály történetei közt is talált a bujdosó Rákócziról és elárultatásáról szóló legendát. A nép ugyanis nem évszámokban gondolkozik, hanem a történelmi eseményeken túlmutató, örökérvényű igazságokban. De Ortutay eleveníti fel számunkra a ruszin Mátyás király történeteket is, azok helytörténeti legenda-vonatkozásait. (A Mátyás királyhoz fűződő ruszin folklór anyagát a közelmúltban Igor Kercsa dolgozta fel Mátyás, a mi királyunk c. könyvében!) Érdekes módon Ortutay is elfogadja azt a századunkban eluralkodó álláspontot, hogy a ruszin nép és Kossuth kapcsolata már nem volt ilyen felhőtlen. Ez abból adódik, hogy a magyar etnográfus nem ismerte azt az általunk már korábban említett tényt, hogy az állítólagos Kossuth-ellenes ruszin dalok a császári hadsereg galíciai ezredeiben irattattak s ezek feltalált példányait idézték aztán századunkban a kontinuitás fonalát elvesztette történészek, folkloristák. Ugyanakkor Ortutay az általa idézett ruszin dalokban a magyar hősiesség elismerését és az együttérzés hangját fedezi fel, így tehát az ellentmondás csak látszólagos, annál is inkább, mivel a ruszin népdalokban(különösen a katonadalokban) újra csak a rokon lélek megnyilvánulását fedezi fel.

Ortutay a béke pillanatnyi időszakában még optimista. Egán Ede, Bartha Miklós és Ady Endre szellemét hívja segítségül s egy olyan, független Magyarországról álmodozik, ahol a szabadság és a szociális igazság szelleme az uralkodó és az ezek melletti közös hitvallásban találkozhat a ruszin és a magyar nép, válhatnak a fejedelem hű népeivé. Sorsuk, az egész jövendő Magyarország sorsa ezeknek az eszméknek a megvalósításán múlik. A történelem - mint annyiszor - most is elárulta nemcsak ezt a két népet, de az egész Közép Kelet Európai térséget. S hogy őszinték legyünk: maga Ortutay sem maradt hű ezekhez az eszmékhez.

Az 1945 után korszak balladagyűjteményeit elemezve napjainkban Vári Fábián László foglalkozik a folklórkincs magyar tolmácsolásával és a balladaanyag korszerű tipizálásával, motívumrendszerének elemzésével. A nyomtatásban megjelent gyűjteményekben erősen érezhető az a szándék, hogy e néprajzi anyagot elkülönítsék közép európai kötődéseitől. Vári Fábián László elemző munkáiban láthatjuk, hogy ez csak részben járhatott sikerrel. A valóban meglévő Kárpátokon túli behatások mellett ugyanis megtalálhatók a nyugat európai vonatkozások, a vándortémáknak - egy társművészetből kölcsönözve a hasonlatot - a gótika világában való otthonosságuk. Túl ezen, igen erős a magyar folklór hatása (bár a vegyes lakosságú területeket a gyűjtemények szándékosan mellőzik!) s a magyar nyelv behatolása abba az archaikus vagy akár újabb kori szöveganyagba, amely a ruszin népballadák legértékesebb részét alkotják. Az ezeréves együttélésnek ezek a nyomai természetesek és gazdagító hatásúak. Ha a fordításanyag kiteljesedik, akár mindkét irányba is.

Ami a néprajz zenei anyagát illeti, már Ivan Harajda, a Kárpátaljai Tudományos Társaság egyik kiemelkedő alakja egy ruszin dalgyűjtemény kapcsán kiemeli, hogy e téren bizonyos kettősség mutatkozik. A Ruszinföld keleti szögletében a kolomijka szerű dallamok az uralkodóak, míg nyugatabbra a dalszerűbb előadás a jellemző. Ezt a kettősséget a ruszin népzene egyik korai kutatója, Dr. Pataky Mária is felismerte. Kiemeli, hogy a ruszinok egyházi dalai alapvetően keleti hatást mutatnak. Ugyanakkor a ruszin népi művészet valamennyi területe közül éppen a népzene fogadta be a legnagyobb magyar hatást. Ez a hatás azonban kölcsönös. A kárpátaljai ruszin községekben mintegy száz dallamot gyűjtő Bartók Béla (egyébként is e táj szülöttje) komparavisztikai munkája során azt állapította meg, hogy a ruszin kolomejka hatása alatt keletkeztek a magyar kanásznóták és abból fejlődött ki a magyar verbunkos zene. Ha közös hadviselés, katonáskodás és érintkező állattenyésztő gazdálkodás feltételeit is bevonjuk ebbe az érvelésbe, a bartóki megállapítás csak igazabbnak tűnhet s így a ruszin népzene hatása a magyarra *fejlődéstörténeti jelentőségű.* Az új magyar népi dallamok ugyanakkor igen nagy hatással voltak a ruszin dallamkincs alakulására*,* Ahogy Philaresz Kolessza 1823-as ruszin és 1929-es galíciai gyűjteménye kimutatja, a kárpátaljai dalok negyven százaléka magyar származású s még a Kárpátokon túl is eléri arányuk a húsz százalékot. A magyar befolyást mutatják a dallamok végén az eltorzult magyar nyelvű refrének is. Gyakori az is, hogy a magyar dallam más szöveggel és funkcióval jelenik meg a ruszin folklórban. Vannak ezen túl olyan ruszin dallamok, amelyek más jellegzetességeikben (pontozott ritmus, új magyar dallamvezetés, a zene magyarossága stb.) mutatnak rokonságot a magyar folklórkinccsel. Mindez a már említett katonáskodáson, gazdálkodási azonosságokon túl a kiegyezés korában szokásossá vált alföldi aratómunka vállalásokkal is magyarázható.

Bár a Csehszlovák időszak elsősorban a kommunizmus elől menekült emigránsok munkássága cseh inspirációra a keleti műzene kárpátaljai elterjesztésének kísérletét hozta magával ez a törekvés csak látszateredményeket hozott. Az autonóm Ruszinszkó rövid időszakában a Zorja-Hajnal c. kétnyelvű folyóirat körül szerveződött tudósi gárda a népzene terén is igen jelentős munkát végzett. Érdemes kiemelnünk a bartóki vonalhoz tartozó Zádor Dezső zeneszerző népzenegyűjtő és feldolgozó munkáját. A ruszin népköltészet kolomöjkái címmel tanulmánya jelent meg 1942-ben a Zorja-ban s Jurij Kosztyuk és Pjotr Miloszlavszkij társszerzőjeként könyvet adott ki a kárpátaljai ruszinok népdalairól. Ez az 1944-es kiadvány azonban hosszú ideig a feltáró és feldolgozó munka hattyúdala lett. A manipulált kultúra a szovjet időszakban elsősorban a néprajzi publikációkra figyelt, itt igyekezett tűzzel vassal megakadályozni a népi nyelvi elemek megjelenését a nagyukrán irodalmi nyelv ellentéteként és a zenei anyag helyi vonásaira is allergiásan reagált. Jellemző, hogy a megközelítésében egyáltalán nem ruszin vagy magyarbarát V. Gosovszkij volt az egyetlen, aki a kárpátaljai népköltészet zenei anyagáról igen színvonalas könyvet tudott kiadni - Moszkvában. A moszkvai zenetudósok ugyanis nem álltak a helyi harámbasák uralma alatt. Ez a könyv részletesen szól Kárpátalja nyolc zenei dialektusáról, azok dallambeli sajátosságairól, s pontosan megrajzolja a kolomejka elterjedésének földrajzi határát. Nyilvánvaló tehát, hogy ha a ruszinok saját műzenéjüket akarják megteremteni a „magas kultúra" építése során, akkor a bartóki-kodályi utat kell választaniuk s a népzenére kell alapozniuk törekvéseiket.

A ruszin népi építkezés legrégibb emlékei a fatemplomok. Sajnos, mint Domanovszky György 1936-ban adatokkal alátámasztva beszámol róla, ezek nagy részét is elbontották, amikor a helyi községek anyagi helyzete megengedte kőtemplom építését. A fennmaradt fatemplomok így is a népi faépítészet kivételesen szép emlékei. Nyilvánvalóan a történelmi helyzet eredményeként három templomépítészeti stílus jeleit tapasztalhatjuk. Máramarosban (Erdély hatásaként) a gótika terjedt el (Ósándorfalva, Száldobos, Szeklence, Husztsófalva, Darva, Mihálka, Taracújfalu, Közép Apsa) Beregben s elsősorban a Latorca völgyében a barokk dominál, nem utolsó sorban Báthori Zsófia és a Rákóczi udvar stílustörekvéseinek

lenyomataként (Ilyen maga a csernekhegyi kolostor, ami kőépület ugyan, de példa és minta a völgy felső részein elterülő falvak, így a ma Szolyvába olvadt Bisztra a Verhovinán található Kanora és a többször átköltöztetett Selesztó vegyes stílusú templomépítésze számára. A lemák vidéken található meg a határozottan keleti stílusú templomok többsége (itt volt a legkisebb a földesúri hatás). Az északnyugati ruszin templomokra, nagyjából az Ung és mellékfolyói vidékére a sátoros, három osztatú stílus jellemző. Ilyen Uzsok, Szárazpatak, Viska, Csontos, Sóslak, Sóhát szép kivitelű, művészi megformáltságú temploma. A templomok belső berendezésében helyenként felismerhető a reneszánsz, a barokk és copf stílusok hatása, leginkább azonban a népi ötletességet és szépérzéket csodálhatjuk.

Az ungvári skanzen szakmailag kifogástalanul felépített szabadtéri múzeumfalu. Kárpátalja valamennyi tájegységéből, sajátos építészeti stílusú régiójából tartalmaz egy-egy házat azok rekonstruált belső berendezésével együtt. Itt is felismerhetők azok a vonások, mint a népi kultúra más területein, kezdve az egyedülálló hucul grazsdától (zárt udvar rendszerű gazdasági egység, bizonyos védelmi funkciókkal!) az interetnikus példákat mutató hegyháti, alsómáramarosi és dolisnyák falvak épületeiig. Ez utóbbiakat szinte semmi nem különbözteti meg tagolásúkban, szerkezetükben a környező és az alföldi magyar falvak épületeitől. Az egyetlen kirívó különbség a színük. A kéknek az a már-már rikító árnyalata, amely a fehér, agyagsárga esetleg koromfekete tiszaháti épületek esetében elképzelhetetlen. A tetőfedés az erdőhatáron levő magyar és ruszin lakóépületeknél azonos: a zsindely. Mind a templomok, mind a lakóházak belső berendezése a ruszin iparművészek, kézműiparosok tehetségét dicséri.

Az erdőgazdálkodással összefüggő ipar néprajzilag is igen értékes építményeit, műtárgyait *A fakitermelés és faúsztatás szineviri szabadtéri múzeuma* mutatja be - a gazdasági helyzet romlásának következményeként egyre romló és fogyatkozó állapotban. Ugyanakkor egyes középületekben, különösen a vendéglátást illetően szaporodnak annak a jelei, hogy a helyi építészek igyekeznek e hagyományokat beépíteni munkájukba. Ami munkájukat segíti: a stílust és építészeti gyakorlatot is sokszor meghatározó anyag, a fa.

A leglátványosabb, legkézenfekvőbb ruszin népi művészeti ág a kézművesség, amelyről számos, szinte legendákat idéző tanulmány született. A valóságos állapot rekonstruálása érdekében azonban idézzünk fel egy korábbi tanulmányt, amely az első csehszlovák köztársaság összeomlásának idején íródott. Kerekes Iván, az ungvári ipariskola tanára 1939 telén egy rádiósorozatot szentelt a témának Munkájában a ruszin népi kultúra egyes fejlődési pontjait igyekezett felvázolni. Részletekbe merülő tárgyalás helyett a jelentéktelennek látszó, laikus szemlélő előtt fel sem tűnő részletek segítségével igyekezett egy kerek, egységes kép bemutatására!

Kiindulásként leszögezi, hogy ruszin nép művészete a huszadik század közepén érett és kiérlelt művészet. „A művészi és díszítő készség kétségtelen jeleit mutatják a népi kultúra szerény munkásai, ezek... az egyszerű felfogású emberek, akiknek munkáiban, szokásaiban nemcsak az ősi eredővel szoros összefüggésben lévő népi és tájművészeti jellegzetesség látszik érzik, hanem egy egyedülálló, tisztán a fajra és szokásaira visszaütő, kijegecesedett és következetes rendszerkultúra, amely maga a sajátos ruszin népművészet - olvashatjuk tanulmányában.”

A szerző etnográfiai kutatásai közben megismerte azt a területet, amely e sajátos ruszin népi kultúrát évszázadokon át teljes sértetlenségében fenntartotta. Ez az Erdős-Kárpátok úgynevezett verchovinai részét képezi. Ezek közt a legjelentősebb a máramarosi völgykatlan, élén a minden viszonylatban leggazdagabb hucul „főfalu”-val, Kőrösmezővel. A háziipari népművészet hű képét tükrözi a ruszinok életkörülményeinek állapítja meg Kerekes. Oly erősen egyedülálló itt a hucul-ruszin népművészet, hogy a tömegeladásra készülő tárgyak

sablonitása nem észlelhető, ma is szoros kapcsolatban állanak a vallásos miszticitáson keresztül felépített és papjaik által erősen fanatizált ősrégi eredőjű hagyományaikkal.

Az eredeti ruszin népművészet árnyalatainak finomságával és sokoldalúságával tűnik ki. A ruszin háziipar nemcsak eredetisége miatt igazi művészet, eltekintve a már említett begyökeresített misztikus alapélménytől - hanem azért, mert teljes mértékben összenőtt a lélekkel. Egy ruszin kézműves készítménye mindig élénken visszaadja, elénk tárja annak a „jézusfaragó embernek" művészi áhítatát, primitív és mégis megkapó vallásosságát, aki alkotta. A ruszin bárányból „kacagányok", egyszerű festőtechnikával díszített hátoldalukkal annyira különfélék, hogy csak apró részleteiken látható hasonlóság. Az ingek magas nyakkal ún. „faranetlivel bírók, gazdagon díszítettek, de itt sem található két azonos hímzéstömeg, csupán főmotívumuk egy, a különbség részleteiken mindenkor felmutatható, ami a készítő fantáziagazdagságával, találékonyságával magyarázható.

A mesteri biztonság mellett a kivitelezés gyakran a játszó gyermek naiv fantáziájára, villanásszerű meglátásaira emlékeztet. Öntudatlan produktivitásuk láttatni engedi érzelmi megnyilvánulásaikat, különös beállítottságukat, a természet fenségéhez való közelségüket. Motívumkincsük telítve van rémes hétfejű sárkányokkal, misztikumokkal, csodákkal. Ki tudna belelátni egy máramarosi ruszin menyecske lelkébe, aki a „Kazajka" (ködmön) készítése közben legényéről ábrándozva szövi gondolatait. Minő mesebeli növény és állatvilágot láthat szemei előtt, midőn minden logikai alapgondolat nélkül, pusztán az önmagától jövő cselekvési készséggel, különböző színű fonalakkal díszítve szövi, átvarrja bárányboranyagú kazajkáját vagy a len és a kender durva összeépítésű háncsából szőtt ingét, mely nem veszít értékéből, még akkor sem, ha eredetileg eladási célból készült is.

Kézimunkáik technikailag erős összeépítésűek. Ez érthető is, mert nyugodt órák, csendes napok munkáinak eredményei. A falu a maga egyszerűségében szemben áll a városokkal, a kulturált ember építészeti remekeivel. Nem lehet az egyszerű paraszti ügyes leleményességet összehasonlítani, közös nevezőre hozni a tanult ember sokszor agyontanultan kifinomult kulturáltságával. Az első, úgy tetszik, mintha lemaradna a második mögött, mégis az ő szokásaikon felépült tetteiket soha nem leszünk képesek elsajátítani, mivel az velük születik. Az otthonában dolgozgató egyszerű falusi ember nem sajnálja az idő múlását, nem bánik fukaran vele. A falusi ember ideje lassabban múlik, állni látszik, a városi „gépembert" hajszolja a keményebb kenyérharc és a gyors meggazdagodás lehetősége. Egyéni élete nincs. Ezzel ellentétben áll a falusi ember munkálkodásában rejlő öröm, a munka nagy eposza, mely sok esetben a már „szükségtelennek látszó" aprólékosság határán mozog és éppen e feleslegesnek tetsző kidolgozásbeli részletességgel, a minőségbeli alaposság jóságával tűnik ki a népi művészet.

A díszítő eszközök közt dominál a dekoratív vonalasság, az ettől való eltérések csak az egyszerű életkörülmények, vallás és hit, babona vagy tradíció következményei. Tárgyaik érdekes nemessége, archeologikus eredetisége figyelmet kelt Kárpátalja népének művészete, a **kivarrott, szövött, faragott minták kellemes ornamentikai kevertsége iránt.**

A Prágában 1935-ben rendezett kiállításon érzékelhetővé váltak a ruharészek és kivarrások változatai a táj és a falvak szempontjából is. Teljesen érthető ez, mert a ruha mindég szorosabb összefüggésben áll a hellyel, mint pld. a fafaragás vagy az agyagipar (kerámia). A huszti kézművesek faragott tányérjai, mint díszítő elemek az egész Verchovinán megtalálhatók, hucul fakeresztet Sztavnától egész Terebesig templomokon és kápolnácskákon láthatunk, de a varrásnál és ennek dekoratív mintázatánál tűnik szembe a kimutatható különbség.

A ruszin népművészet négy táji területre oszlik. A legsajátosabb a magashegyi kiszélesedő, keresztirányú völgyek világa, a *Verhovina*, melyet a keresztkötés jellemez és főként piros, kék és fekete cérnával díszíti mondanivalóját. Az Ökörmező-Huszt közötti tájon „lyiszákok"-nak,

erdészeknek mondják őket, míg a Tisza felső folyásának délkeleti részén lakókat általában „huculoknak” hívják. A verchovinai hegyvidék majdnem semmit termő, igen szegény terület, kultúra nélküli táj, ólszerű, kéménynélküli faházikókkal - olvashatjuk a két világháború közti állapotot rögzítő leírásban. Emberek és állatok együttélését egy famennyezetig érő, palánkszerű kerítés teszi kettőzötté. A kenyér kukoricalisztből készül. A ruházat alapanyaga az egész durván háncstalanított kender. Elenyészően kis területet foglalnak el a gazdagabb, tehetősebb tájrészek.

Az Ungtól lényegében a Latorcáig, Szolyva vidékéig a hímzésre az ún. *„turjai típusú”* kivarrás jellemző. Karakteres jellemzői a fekete tónusú minták közé ékelt színes foltok és különféle technikával készített kivarrások virtuozitása. Lényegük: a „keresztvarrás” rendszernélküli, kaotikus váltakozása, fehér fonatokkal, melyek „fonállebegések”, vagyis kidomborodó, szövetszínből sok esetben 3-5 milliméterre kiálló, vastag pamutöltések. Más a női ing szabása is. A „turjai” kézimunka különösen szerényen hat. Egyes falvakban a férfi ingek ujjai és gallérjai csak kis mértékben díszítettek, sőt a díszítés akár teljesen el is maradhat.

A világháború előtt a szövést és fafaragást igen kultiválták. Ma is látunk faragóművész őstehetségeket közöttük és a házaknál még ma is sok eredeti, antik szekrényt, asztalt, kanalat, polcot fedezhetünk fel. Ezek eredeti ornamentikával díszítettek. Ezt az eredeti ornamentikai alapot délen a lengyel, szlovák és magyar lakosság erősebb kevertsége által ma már nagyobbára kitörölte. Ahol megmaradt a kivarrás ott keskeny, hosszúkás formát vett fel, amit könyvből kopíroztak ki. Bár e betétszerű sablonminták ízlésesek, nem keltik a régiesség hatását. Egyes oázisszerű helyek maradtak, ahol remekül szőnek, úgymint Nagy-Lucskán (Munkács alatt), Onukijében (Nagyszőlős mellett) és néhány kerületben Ungvár környékén, de itt viszont a szövés rajzában érezhető a magyar-román hatás. A gyönyörű vörös csíkok zöld, kék és sárga virágokkal semmi hasonlóságot nem árulnak el az ősrégi motívumok geometriai és tónusi szolidságának elemzésénél.

A harmadik táji és típusbeli kivarrásforma a „lyiszákok” tájékán, Felső-Szinevérnél kezdődik, ahol a nők bokáig érő ingeket hordanak és déli irányba terül el a mármarosi síkságig. Tulajdonképpen az a Mármaros. Itt a keresztvarrásos mintákat pamut és gyapjúcérnával varrják, melyek a színoldalon egy tömör rajzfoltot adnak, élesen kitűnve az alapanyagból. A belső részen a vastag-vékony fonalak összebogozódnak, miáltal az apróbb mintacsoportok összefolynak a nagyobb területekkel. E színes kivarrások foltja és nagysága falutól faluig igen változó. Alsó-Szinevérben a női ingeken nagykiterjedésű derékszögű háromszögek, teljesen kitöltik az ujj külső részét, viszont Dolhán keskeny csíkok váltakoznak a középre helyezett keresztekkel. A lányok ruháin - megkülönböztetésül a menyecskéktől - a kivarrásokat színes beszövéssel pótolják.

A napraforgót és a tengerit termő mármarosi síkságon az asszonyok tarka-barka „ruhácskákban” páváskodnak és a zordabb idő beköszöntével érdekesen hímzett bőr mellényt viselnek. Selyemből készített ruhatartozékokat hordanak. A menyecskék szalagos koszorúkkal díszítik fejüket. Üveggyöngy nyakláncaik sokfélék, de különösen szépek a Tarac völgye mellett elterülő falvakban.

Az eddigieknél karakterben legelütőbbek *a Fekete- és Fehér-Tisza völgyeiben lakó „huculok” hímzései*. A Nagybocskótól kezdődő stilizálási bravúr színesen virtuóz és a keleti fénypompát juttatja emlékezetünkbe. Ezek a „keresztszövések” sűrűn kevertek „félkeresztszövésekkel” és más, sűrűbb szöveseket is átvettek egy régi eredetű szövésből. Genetikailag akármint is fejlődött ki a hucul népi művészet, pusztán festői szépségeiért is figyelmet érdemel ez a szép délkeleti kárpátaljai sarok a Kárpátok gerince és a román határ mentén.

A századfordulón a sok apróbb központban kifejlődött ruszin agyagművesség a kerámia gyárakkal nem tudott versenyre kelni. Ami megmaradt az az elemi fazekasság, különösen feltűnő rajz és dekoráció nélkül; az egyszerű máz és külső kikészítés A drahói kerámia ma is ilyen. A kárpátaljai háziipari művészet általános képét kiegészíti a Tisza mindkét ágánál virágzó óhalicsi tál-ipar, míg a verchovinai háztartás nívóját lényegesen emelik az Ungvár, Huszt és Nagyszőlősön készített agyagipari tárgyak. Ezek már teljesen magyarosak.

A „hucul" kézimunka nem marad le az óhalicsi s halicsi mögött, sőt a kőrösmezői, kabolai és poljanai finomságukkal még felül is múlják. Ezek után minőségben a fafaragások jönnének, de a fafaragás ma inkább hagyomány, mint élő ipar és így igen nehéz fellelni a gazdaságokban félretett vagy padlásra került, gazdagon faragott és égetett fakereszteket, képeket, réz-vas hamvvedreket, öregedényeket, kanalakat, szövő- fonószékeket. Teljesen ugyanakkor nem halt ki a tradíció, mert ma is találunk a régmúlt idők nemességét bemutató, kiválóan ügyes fafaragókat és égetőket.

A ruszin nép művészete az anyag kvalitatív részén át elénk táruló esztétikai értéken keresztül meglepő eredetiségeket is ad, amelyek a ruszin népi motívumok megújulását jelentik. Itt is, mint a szellemi néprajzban, a legfőbb feladat a gyökeres népi művészeten alapuló ruszin művészet megteremtése, amely a régi hagyományokra építve feltárhatja a századok óta rejtett-rejtőzködő közösségi művészet teljes tárházát.

Van a művészetnek két olyan területe, ahol a nemzet, a nép kritériumai szerint fogalmazva 1918 előtt nehezen találhatunk elkülöníthető, sajátos anyagot. Ez a társművészetek, a festészet és a zene birodalma. Az utóbbiban a népi zenekultúra mellet csak a sokban idegen gyökerű egyházi zenéről beszélhetünk, míg a képzőművészet egyetemes kifejezési eszköztára majd csak az impériumváltás után mutat meghatározó helyi jegyeket.

Kárpátalja és a ruszin nép sorsa 1918 után

A ruszinok által lakott területeken - szemben a már korábban megalakult román, horvát és szerb valamint szlovák Nemzeti Tanácsokkal - csak az őszirózsás forradalom után alakultak meg a az önigazgatás szervei. 1918 nov. 9-én Ungváron jött létre a 35 tagú Magyar-Rutén Néptanács, amely a területi integritás elvét vallotta. Véleményük szerint „a nemzeti tanácsokra azért van szükség, hogy az ukránok, románok és tótok annektáló törekvésével szemben az összes ruténság egy táborban tömörüljön" A Néptanács (*ráda*) elnöke Szabó Simon, titkára Volosin Ágoston lett. November 21-én csatlakozott hozzájuk a máramarosi rutén ráda, majd dec. 5-én 22 Ugocsa vármegyei község. Egyedül az eperjesi Néptanács állt részben csehszlovák befolyás alatt. A Károlyi kormány 1918 december 15-én kiadott X. sz. néptörvénye 17 945 km^2-ben határozta meg Ruszka Krajna területét. Megjegyzendő azonban, hogy ez a területadat azonos Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa teljes területével, tehát a magyar és román településeket is magába foglalta, nem tartalmazta ugyanakkor Zemplén, Sáros, Szepes hegyvidéki ruszin településeit. Az autonóm országrész körülhatárolását későbbre halasztották. A törvényben felsorolt megyék összlakossága 1910-ben 848 428 lakos, amelyből 356 067 volt a rutén és 267 091 a magyar. Ehhez társult még 94 273 román, 93 047 német és 37 950 szlovák nemzetiségű. A mai Kárpátaljára vetítve az összlakosság 602 774 volt, amelyből 184 789 vallotta magát magyarnak, 334 755 (az előző adathoz képest tehát igen közeli számban) ruténnek, míg a németek 63 561-en, szlovákok 6 344-en (!) a románok 11 460-an voltak. Az egyéb nemzetiségűek száma 200 alatt volt.

A X. néptörvény értelmében létrejött budapesti ruszka-krajnai minisztérium vezetője az addigi kormánybiztos, Szabó Oreszt lett, míg a munkácsi székhelyű kormányzóság élére Stefán Ágostont nevezték ki.

A Felvidék francia-csehszlovák megszállásakor a demarkációs vonal Ung megyében a mai Szlovákia területén, Bajánháza vonalán húzódott. Ekkor még Tomaš Garrigue Masaryk és Eduard Benes a ruszinlakta Kárpátalját és Munkács valamint Ungvár városát az 1916-os titkos megállapodás értelmében orosz érdekszférának tekintette. A tanácsköztársaság a Károlyi-rendeleteket lényegében érintetlenül hagyva, Zemplén és Sáros ruszinlakta területeivel szándékozott kiegészíteni Ruszka-Krajnát.

Az orosz összeomlást és a bolsevik rendszer bevezetését követően a szövetségesekkel és többek közt a rövid ideig fennálló Ukrán Köztársasággal folytatott konzultációk után kezdte meg a fegyveres és politikai harcot Prága Ruszinföld meghódításáért. Ehhez felhasználták az Amerikába kivándorolt magyar-oroszok Néptanácsát is, amely scrantoni „kongresszusán" hozzájárult, hogy Kárpátalját „széles jogkörű autonómiával" Csehszlovákiához csatolják. Ennek köszönhetően szerepelhetett a párizsi béketárgyalásokon a ruszinok teljes jogkörű képviselőjeként Gregory Zsatkovics, a General Motors jogtanácsosa. A Kárpátaljai Néptanácsokat - amelyeket senki sem képviselt a béketárgyalásokon - már a román-csehszlovák megszállás és az ezzel együttjáró statárium idején, részben nagylelkű ígéretekkel - késztették a prágai tervek elfogadására. A csehszlovák megszállók terveinek kivitelezését sokban megkönnyítette az ukránbarát irányzat, amelynek vezetője, Volosin Ágoston ekkor s az elkövetkező évtizedekben is kétszínű politikát folytatott.

1919 szeptemberében a Saint Germain-i szerződés Ruszinföldet Csehszlovákiához csatolta s kimondta, hogy e területen széles körű autonómiát kell kiépíteni a ruszinok számára. A békeszerződés Szlovákia és Ruszinszkó határvonalát a demarkációs vonalnál szűkebben, a Csap - Ungvári vasútvonalban illetve az Ung folyóban határozta meg. Összesen 11 község tartozott a mai Kárpátaljából Szlovákiához.

Ekkor került csehszlovák uralom alá a Csap-Bátyú-Királyháza-Nevetlenfalu vasútvonal mellett húzódó magyarlakta sáv a kisantant közvetlen vasúti összeköttetésének érdekében. Ruszinföld területe ekkor 12 656 km^2, lakossága az 1921. februári első csehszlovák népszámlás adatai szerint 604 593. (A Szlovákiához csatolt 11 ungi községet is figyelembe véve: 612 442. A mintegy 8 000-es különbség 500 főt kivéve magyar nemzetiségű Az első csehszlovák népszámlálástól kezdve a kárpátaljai magyar lakosság számát tekintve mindenkor figyelembe kell venni a történelmi demográfia viszonyítási lehetőségeit. Az első köztársaságban ugyanis önálló nemzetiségként szerepelt a zsidóság, amely addig megoszlott a magyar és német nemzetiség között. A zsidók esetében a magyar nemzetiségi bevallást a hatóság megtévesztéseként letöltendő börtönbüntetéssel szankcionálták. Az ugyancsak önálló nemzetiségként megjelenő cigányok egy részét magyarként vették fel a népszámlálás adataiba. Tudatos hamisítás ugyanakkor az ugocsai magyar görög katolikusok (elsősorban Batár, Nevetlen, Csepe községekben) vallásuk alapján történő nemzetiségi felvétele, amely még ma is élő gyakorlat! A városok ingadozó nemzettudatú rétegének identitásváltása ugyanakkor természetes jelenség, az egész Felvidékre jellemző. A repatriáltak számával kapcsolatban csak becslésekre hagyatkozhatunk.

Mindezek figyelembevételével a népszámlálás adatai szerint Kárpátalján ekkor 372 278 ruszin és 103 690 magyar élt. Igen kis statisztikai hibaszázalékkal a magyarok közé sorolhatjuk a 7 217 rendezetlen állampolgárságú személyt. A zsidók száma ekkor 80 117. A németek száma 10 000 alá esett, a csehek és szlovákok száma - az adminisztratív állomány beköltözésével - megközelítette a 20 000-t. Az *egyéb* rovatban szereplő románok száma (a községsoros adatok rekonstruálásával) nem érte el a 11 000-t. Az 1931-es népszámlás adatai: Ruszin.: 446 478; Magyar.: 116 975; Csehszlovák.: 34 700; Zsidó.: 91 845; Német: 12 778; Román.: mintegy 12 000. Feltűnő az idegen állampolgárok számának növekedése: 16 558.

Ruszinszkó kültörténete az első csehszlovák köztársaságban

A Csehszlovákiához csatolt Ruszinföld (hivatalos nevén: Podkarpatszka Rusz = Kárpátaljai Rusz) első kormányzója Ivan Brejcha rövid ideig tartó adminisztrátori tevékenységét követően, 1920 áprilisától a Detroitból(!) delegált Zsatkovics Gregory-Gergely lett, ő azonban látva, hogy Prága egyáltalán nem szándékozik érvényesíteni a békeszerződés önigazgatással kapcsolatos pontjait (az önkormányzat életbe léptetése, a Szojm összehívása, a terület határainak a ruszinlakta vidékeknek megfelelő kijelölése), alig egy év múlva lemondott és hamarosan visszaköltözött az Amerikai Egyesült Államokba. Utódai, Beszkid Antal és Hrabár Konstantin a csehszlovák politika hű végrehajtói voltak, annál is inkább, mivel munkájukat mindenkor cseh nemzetiségű alkormányzók felügyelték (Ehrenfeld, Rozsypál és Meznik). A leghosszabb ideig Rozsypál alkormányzó működött, aki a csehszlovák érdekek mellett saját pártja, az agrárpárt érdekeit is gátlástalanul érvényesítette. A lebegtetett autonómia illúziója 1928-ig élt, amikor életbe lépett a tartományi beosztás és Kárpátalja egyike lett a köztársaság tartományainak.

Az első csehszlovák köztársaság a demokrácia keleti bástyájaként jelent meg az európai köztudatban. A községi önkormányzatok választások útján történő létrehozása és a kisebbségek viszonylatában a 20 %-os nyelvtörvény valóban lehetőséget nyújtott a kisebbségek kulturális életének kiépítésére. A statisztikai torzítások azonban sok településen ezt lehetetlenné tették, legszembetűnőbb módon Ungváron, ahol 1930 után a kritikus 20 % alá csökkent a lakosság száma.

A népszámlálások manipulált voltát az országos és községi választások adatai is bizonyítják. A pártstruktúra lényegében már közvetlenül az államfordulat után létrejött. A pártmegoszlást ugyanakkor a XIX század ötvenes évei után elkülönült nyelvi irányzatok is befolyásolták. A magukat ruszinnak valló kárpátaljaiak az autonóm jogok mellett a Magyarországhoz való tartozás hívei voltak. A pánszláv szellemiséget az orosz irányzat képviselte, míg a szovjethatalom által elüldözött ukrán nacionalisták által befolyásolt s így megerősödött ukranofilek a nagyukrán nemzet részének tartották magukat.

A magyarbarát ruszin vonal képviselői a két világháború közti időszakban a Kurtyák János által alapított, majd halála után a Bródy András által irányított Autonóm Földműves Szövetségben tömörültek. Ehhez a vonulathoz sorolható a Magyar-Rutén Politikai Párt és az Autonóm Szociáldemokrata Párt. A Sztepán Fencik vezette Autonóm Orosz Nemzeti Párt mind a nyelvről, mind a vallásról (pravoszláv) alkotott véleményével különbözött a ruszin irányzattól, autonomizmusa csak ügyes politikai manőver volt.

Az orosz pártok közül az Orosz Munkapártot, és az Orosz Nemzeti Egyesülést kell megemlítenünk. Ugyanakkor a *kormánypárti* Agrárpártnak és a Cseh Népi Szocialisták Pártjának is volt orosz szekciója.

A nagyukrán irányzat legerősebb képviselője az Augusztin Volosin által vezetett Nemzeti Keresztény Párt, de meg kell említenünk az Ukrán Szociáldemokraták Pártját és az Ukrán Paraszt Pártot is.

A Komintern utasítására a kommunista párt a helyi ruszin lakossággal, mint ukránokkal számolt. A Podkarpatszka Ruszi Kommunista Pártnak ugyanakkor igen nagy számban voltak magyar és zsidó támogatói. Ők juttatták mind 1919-ben, mind 1935-ben a legtöbb (3-3) képviselőt a prágai parlamentbe.

A magyar pártok közül Kárpátalján jelentős szerepet töltött be az Országos Keresztény-szocialista Párt, a Magyar Nemzeti Párt -1936-tól mindkettő Egyesült Magyar Pártként! -, az Országos Magyar Kisgazdapárt és a Kárpátaljai Jogpárt, amelyet dr. Korláth Endre alapított 1920-ban. Ezek a pártok a területi integritás elvét hirdették, politikai eszközeik közt azonban sok volt az elavult; a 19. század ötvenes éveinek rezisztenciájától örökölt „túléljük" makacssága. Ami természetesen csak a második világháború után vált teljesen követhetetlenné. Ami a nemzeti politikát illeti, a ruszin irányvonal is magyarbarát volt, de egyre markánsabb nemzeti töltettel. A kommunisták a nemzeti kérdések iránt immúnisak voltak, legfeljebb taktikai eszközként felsőbb utasításra álltak időnként egyik vagy másik irányzat mellé. Az orosz és ukrán pártok mind a ruszinok, mind a magyarok érdekvédelmét megnehezítették. Ez megfelelt Prága érdekeinek és komoly állami támogatással fejezte ki elismerését.

A harmincas évek végére külpolitikai okok mellett éppen a nemzeti és nemzetiségi kérdés rendezetlensége okozta Csehszlovákia válságát majd felbomlását. Benes még 1934-es ungvári beszédében is korainak és fölöslegesnek tartotta Podkarpatszka Rusz autonómiáját amely szerinte csak a magyaroknak és a zsidóknak kedvezne. 1936-tól az autonomista pártok azonban jelentősen megerősödtek és egyre intenzívebb harcot folytattak nemcsak az országrész státusáért, de az önrendelkezésért is, amely Prága számára a Magyarországhoz való önkéntes csatlakozás lehetőségét jelentette, így a döntést egészen a magyarlakta sáv visszacsatolását megelőző hetekig halogatták.

Kárpátalja gazdasági helyzete 1918 és 1938 között

Az első világháborút követő államváltást Kárpátalja Közép-Kelet-Európa talán legszegényebb kisrégiójaként élte meg. A kétségtelenül fellelhető gazdaságföldrajzi adottságok mellett ennek oka az a két évszázados gyarmati gazdálkodás volt, amelyet a Rákóczi „birodalom" nagy részét hadiadósság fejében megszerző Schönborn család folytatott 2531 km^2-en (mintegy 440000 katasztrális hold), Bereg megye területének 70 %-án. Az ungi és máramarosi - közel azonos arányú - koronauradalmak is elsősorban a közvetlen haszon érdekében folytattak valamivel belterjesebb gazdálkodást. Ezen - mint már korábban írtuk - a Firczák Gyula munkácsi püspök és a kormány által kezdeményezett ún. „hegyvidéki akció" sem változtathatott radikálisan az első világháború előtti másfél évtizedben. Az akció irányítójának, a kárpátaljai hegyvidéken „ruszin Svájcot" álmodó Egán Edének a meggyilkolása jelkép: a messianisztikus kezdeményezések reménytelenségét szimbolizálja.

Az alföldi, magyarlakta sáv gazdasági helyzete sem volt sokkal jobb. A relatív földhiány, az ipartelepítések elmaradása mellett itt a vásári öv kereskedelemfejlesztő hatása sem érvényesült megfelelően, az a vasúthálózat kiépülésével áttevődött az ország centrumához közelebb eső, többfunkciós, regionális centrumokba.

A békeszerződések után a megálmodott autonóm országrész jobban koncentrálhatott volna ezekre a feladatokra is; Az autonómia elmaradása viszont még nehezebb helyzetbe hozta Prága legtávolibb és legelmaradottabb tartományát. A tények tanúsága szerint a csehszlovák kormányzat részéről a változtatás szándéka is hiányzott.

A Csehszlovák Nemzetgyűlés még 1919. április 16-án törvényt fogadott el a földosztásról. A kormányzat szándéka gyakorlatilag a határmenti magyar sáv megbontása volt. Kárpátalján 35 000 telepes kapott így birtokot, nagyrészt tiszaháti maradványbirtokokon (a magyarországi birtoktestükről irányító közép és nagygazdák határon túl rekedt földterületei!). E mellett jelentős földbirtokokat kaptak a cseh hivatalnokok illetve a csehbarát pártok prominens képviselői. A kiosztott föld összmennyisége 4538 ha volt. (A magyar lakosság számára 3 holdat adtak Bátyú községben - temetőre!)

A Schönborn-latifundium jelentős részét a francia-belga érdekeltségű Latorica cégnek adták el. A máramarosi Teleki-dominium tartós bérletként a máltai lovagrend birtokába került. Iparfejlesztésre nem került sor. Egyedül a közlekedés, az úthálózat építését tartotta fontosnak a kormány, hogy a nyersanyagot a cseh iparvidékekre szállítsák. 1920 és 1933 közt Kárpátalján 570 km út épült, ebből 170 km aszfaltborítású. Ugyanebben az időszakban 129 hidat építettek, amelyből 114 volt vasbeton- és egy vasszerkezetű. A gazdaságban az ipar aránya mindössze 2,2% volt.

Az 1929-33-as gazdasági válság értelemszerűen az átlagnál is jobban sújtotta ezt a gazdasági szerkezetében elmaradott területet. A hivatalos statisztikák 110 000 munkanélküliről tudnak. A különböző ágazatokban dolgozók bére a korábbi 40 %-ára csökkent.

A világ lényegében 1932-ben szerzett tudomást Kárpátalja tragikus gazdasági állapotáról (ekkor járt itt Ludwig Renn, George Hamilton s ekkor írta Fábry Zoltán Az éhség legendáját), a magyar és ruszin ellenzék azonban már korábban jelezte a bajokat és sürgette a segítséget. A ruszin autonóm párt megbízásából 1929 tavaszán Bródy Iván titkár járt a Verhovinán, aki megrázó cikkben hívta fel a világ és az amerikai ruszinság figyelmét azokra az állapotokra, amelyek segítség nélkül a hegyvidék lakóinak fizikai pusztulását eredményezhetik. Egyetlen ember nyert a verhovinai éhségen: Scsereckij, a helyi agrárpárt vezetője, aki az agrártámogatásokból másfél milliós hozományt adott a lányának.

A csehszlovák politikai és gazdasági irányítás tisztában volt a tényekkel. Az 1930-as népszámlálás gazdasági adatainak elemezése rámutatott, hogy Kárpátalja Európa legelmaradottabb térsége, helyzete a XVIII. századi szinten rekedt meg. Ennek ellenére Prága nem hogy segítette volna ezt a régiót, gyarmati adómegkülönböztetéseivel csak tovább mérgesítette a helyzetet. A Tokajhoz hasonló talajadottságokkal rendelkező és a déli oldalon utolérhetetlen fekvésű Muzsaly-Beregszászi borvidék termését csak ötször nehezebb körülmények között juttathatták piacra, mint a silányabb cseh lőrét. Hasonló megkülönböztetések érvényesültek a hegyvidék fakitermelésénél és kezdetleges feldolgozóiparában. Mint mindenütt hasonló helyzetben, a hatalom itt is bűnbakot óhajtott állítani saját gazdaságpolitikai bűnei helyett. Ivan Olbracht nagysikerű regényéből a csehszlovák demokrácia szégyenére így készülhetett el Európa egyik első antiszemita filmje, a Nyikola Suhaj, a betyár.

A vallás és kultúra helyzete a két világháború közti időszakban Ruszinszkóban

A csehszlovák kolonizátorok számára kellemetlen meglepetésnek bizonyult, hogy a nyomor és a tudatos magyarellenes propaganda ellenére a ruszin nép még mindig nosztalgiával említi a korábbi uralmat, a tutajosok, az alföldi aratók szabad mozgását, a máriapócsi zarándoklatokat. Az általános helyzetet bemutatva már korábban olvashattunk Prága „osztd meg és uralkodj" törekvéseiről, a helyi lakosságtól idegen politikai-nyelvi törekvések támogatásáról.

Mindennek a gyakorlati kultúrában, a mindennapokban is érzékelhető hatása volt. Mivel az ezeréves elnyomásról sulykolt propaganda önmagában nem bizonyult hatásosnak, a népi tudatformálás két legfontosabb területén indítottak támadást. Ez a vallás és az oktatás. 1920 körül valóságos vallásüldözés indult. Prága azt próbálta bebizonyítani, hogy az egyházi unió osztrák és magyar érdek volt és a ruszin népnek vissza kell térnie ősei hitéhez.

A kormányzat által ideirányított egykori cseh légionisták (a hadifoglyokból szervezett ún. „fehér" hadtest, amely Távol Keleten át tért vissza Európába!) gyakran pravoszláv orosz feleséget hoztak magukkal. Pravoszlávok voltak a bolsevizmus elől elmenekült orosz és ukrán nemesek, értelmiségiek, katonatisztek is. Számos községből elüldözték az egykori magyar szemináriumokban végzett papokat és írni-olvasni alig tudó pópákat ültettek a helyükbe. Tanultabb papokat és püspököt Szerbiából (!) hozattak. Így történhetett meg, hogy a század első évtizedében még 1-2 ezres kárpátaljai pravoszlávság rövid időn belül 120 000-re emelkedett.

Ugyanakkor a hagyományaihoz hű görög katolikus egyházat igyekeztek háttérbe szorítani. Papp Antal megyéspüspököt a cseh hatóságok elmozdították állásából, majd kiutasították az országból. Helyette a Szentszék Gebé Pétert nevezte ki, akinek a vezetése alatt, ha sanyarú körülmények közt, de rendeződött az egyház és papság státusa. 1931-ben bekövetkezett halála után előbb káptalani vikáriusként, majd egy év múlva felszentelt püspökként Sztojka Sándor lett a munkácsi görög katolikus egyházmegye vezetője. Sztojka püspök igazi atyja volt híveinek, megszervezte pl. az ún. „pászkaakciót", amelynek segítségével éveken át fehér kenyérhez és pászkához jutottak a szegény ruszin családok a húsvéti ünnepekre. (Ez a látszólag kis gesztus annak fényében vált igazán jelentőssé, hogy a prágai parlamentben bemutatták azt a búzát s tán kukoricát sem látott kőkemény „kenyeret", amelyet az elnyomorított ruszin nép a hétköznapok során fogyasztott!). Vallási, irodalmi és erkölcsi téren igyekezett mindvégig azt az irányzatot képviselni, amelyet a kárpátaljai ruszinok közel három évszázaddal korábban választottak maguknak.

A legnagyobb hatású pánszláv propagandista egy bukovinai orosz emigráns volt, Curkánovics Hilarion, aki orosz nyomdát alapított, cseh pénzen fenntartott orosz pártot szervezett és ennek képviseletében lett a prágai parlament képviselője. Ungváron orosz internátust tartottak fent, ahol szegény sorsú ruszin gyerekeket neveltek az orosz emigránsok - pánszláv szellemben. Ez a nemzedék érthető módon már közömbös volt a magyar és Duna medencei ügy iránt.

Az orosz irányzatot képviselte az 1923-ban alakult Duhnovics Kultúr Egyesület, amely ugyan nem állott a pánszláv eszmék szolgálatában, de nyelvi-irodalmi téren a XIX. sz. második felének nagyorosz irányzatát folytatta. Komoly kultúrmissziót teljesített, mintegy 30 000 tagja volt s székházat tartott fenn Ungváron. 1928 és 1933 közt Kárpátszki Szvjet (Kárpáti Világ címmel irodalmi folyóiratot adott ki. Elnöke Szabó Eumén volt titkára hosszabb ideig dr. Fencik István. Tagjai közt ott voltak a kárpátaljai társadalmi és politikai élet neves személyiségei. Hozzá kell tennünk, hogy a politikailag szembenálló autonomista ruszin pártok

is támogatták az oroszbarát kultúrpolitikát, a Duhnovics kört. Ennek a legfőbb oka az volt, hogy egy új, eddig jelentéktelen veszéllyel kellett szembenézniük.

Ez az ugyancsak az emigránsok segítségével megerősödött nagyukrán irányzat volt, amely az orosz irányzattal szemben kisebbséget képezett, de agresszivitásukkal hamarosan megszerezték a politikai hatalmat Kárpátalján. (Ezt már 1917-ben Szentpétervárott is láttuk!) Az ukrán irányzat az egyháznál is veszélyesebb területen támadott, az oktatást igyekezett megszerezni. Elsősorban az értelmiség a tanítók között folytattak intenzív propagandát. Magukhoz csábították Volosin Ágostont, az ungvári tanítóképző igazgatóját, majd kezükbe került az ungvári és a beregszászi gimnázium, az ungvári fiú és női tanítóképző intézet (ez utóbbiba Volosin ukrán apácákat telepített), a munkácsi kereskedelmi iskola, a nagyszőlősi, ilosvai, bocskói, rahói polgári iskola stb. Ez az irányzat érvényesült a prágai ukrán egyetemen, az ukrán diákegyesületekben és különböző főiskolákon.

Az ukrán emigránsok közül a legismertebb dr. Pankievics gimnáziumi tanár volt, aki az addigi orosz irányzatú nyelvtannal szemben kiadta saját ukrán nyelvtanát. A helyi ruszin lakosság képviselői közül hívük lett Volosinon kívül (aki 1920-ban és 1923-ban ruszin elemeket is tartalmazó orosz nyelvkönyveket adott ki!) Revaj Gyula főfelügyelő, a Brascsajkó ügyvédtestvérek, Stéfán Ágoston kereskedelmi iskolai igazgató és Grendzsa-Donszkij, legnevezetesebb költőjük. Az ukrán irányzat szellemi bázisa a Proszvita egyesület, amely riválisához, a Duhnovics Körhöz hasonlóan fiókegyesületeket, közkönyvtárakat létesített Kárpátalja szerte (1938-ra 250 olvasókörrel és 8 fiókegyesülettel rendelkeztek). Ezek az olvasókörök szervezték a műkedvelő előadásokat. Az énekkarok száma is meghaladta a százat.

A kiéleződött nyelvi vitában 1937-ben a cseh vezetés próbaszavazást rendezett az iskolákban a tanítók és szülők között. Ez nem várt eredményt hozott. A szinte azonos szubvenció ellenére a ruszin elemeket is tartalmazó „orosz" irányzat került ki győztesen 70 %-kal. Az ukrán nyelvtan alig 15 %-ot kapott. Sokan közömbösen reagáltak. Döntés nem született, mindenhol a helyi politikai erőviszonyoknak megfelelően szavaztak, a társadalmi életben azonban az agresszívabb ukrán irányzat érvényesült, amely a Tiszahát visszacsatolása után Huszton alakította ki központját.

Ami a kultúra gazdasági-technikai alapjait illeti, a két világháború közti időszakban Kárpátalján 35 nyomda működött. Ezek többsége árszabályhű üzem volt (20), de egy részük árszabályközösségen kívül állt. A műszaki feltételek természetesen elmaradottak voltak és meg sem közelítették a magyar főváros, vagy most a cseh terület színvonalát. Így például csak a három nagyobb városban (Ungvár, Munkács, Beregszász) voltak szedőgépek, máshol kézi szedés folyt.

Minden nyomdának elemi érdeke volt, hogy lapot jelentessen meg, mert csak így juthatott megfelelő hirdetési bevételekhez. Mint már említettük, a nyomdák is párt- vagy egyházi befolyás alatt álltak. Csehszlovák alapítású és fenntartású volt a Státni tiskarna (Állami nyomda), a Skolnaja pomoscs (Iskolasegély nyomda) valamint a Svoboda (Szabadság) nyomda. Ezek közül az első egyértelműen a kormány érdekeit képviselte kiadáspolitikájában, a másodikban erős volt a kommunista befolyás, míg a harmadik a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt bázisa volt.

A görög katolikus. egyház és a szláv könyv- és lapkiadás bázisai az Unió Rt. valamint a Szent Bazil Rend nyomdája.

Zsidó (jiddis) nyomda volt Gellis Mózes ungvári sajtója. Ezen kívül valamennyi független és szabadelvű nyomdában volt zsidó érdekeltség.

Magyar nyomdatermékeket minden kárpátaljai nyomdában készítettek. Földesi Gyula, aki már az előző évtizedekben is jelentős szerepet töltött be a nyomda- és kiadóiparban, egyaránt készített magyar, ruszin és ószláv (egyházi) nyomtatványokat. A Viktória nyomdában készült a Kárpáti Magyar Hírlap és a Zsidó Néplap, az Unió Rt.-nél a ruszin szellemiségű Görög-katolikus Szemle és a Magyar Gazda.

A sajtó kínálata meglepően gazdag volt. 1927-ben például összesen 59 lap jelent meg Kárpátalján. Ebből 22 magyar, 10 ruszin, 10 orosz, 5 héber, 4 cseh és két ukrán volt, míg 1 ruszin-magyar, 1 magyar-orosz, 1 cseh-orosz-magyar, 2 cseh-ruszin nyelven jelent meg.

A nyelvi és politikai vitáktól függetlenül elsősorban a történelem és a helytörténet területén születtek hasznos dolgozatok. A ruszin történelmi munkák értelemszerűen a magyar történelmet is érintették és ugyanez érvényesült fordítva is. A lokalizálás kérdését illetően nyilvánvaló, hogy nem a szerzők egyénisége a döntő; abban az esetben beszélhetünk *helyi* szaktudományról, ha azt témája is egyértelműen a területhez köti.

A magyarországi emigráns tudós, *Sas Andor*, aki egykor a Huszadik Század köréhez tartozott, 1928-ban írta meg Munkács kismonográfiáját (Munkács város múltjából, 1928). Ennél is jelentősebb és a ma helytörténészei számára is hasznos forrás Szabadalmas Munkács város levéltára 1376-1850 c., munkája, amely egyszerre monográfia és adattár (1927).

A Lehoczky múzeum gyűjteményének feldolgozója, a kiváló tanár és régész, *Jankovics* József 1931-ben Munkácson adta ki máig pótolhatatlan fontosságú könyvét (Podkarpatszka Rusz a prehisztoriában). *Kontratovics Iréneusz* a két világháború közti időszakban három kiadást is megért, középiskolások számára íródott Kárpátalja története c. munkájával tűnt ki. Komoly nyelvészeti és irodalmi munkásságot fejtett ki *Ilniczky Sándor* szentszéki ülnök, káptalan. 1924-ben szervezte meg Ungváron a Központi Vallásvédelmi Irodát, amelynek kiadványai nagy népszerűségnek örvendtek a ruszin lakosság körében. *Hladonik István* a ruszin népdalok gyűjtőjeként vált ismertté.

Ami ennek a zűrzavaros helyzetnek az alkotó kultúrára való hatását illeti, viszonylag sok olyan munka keletkezett, amely nyelvtől függetlenül a ruszin realitások megjelenítésére törekedett. A ruszin nép ugyanakkor nem törődött a nyelvi vitákkal, hanem saját, évszázadokon keresztül kiérlelődött nyelvét beszélte. Érdemes felidézni Ortutay Tivadarnak, a görög katolikus egyház egyik jelentős képviselőjének az 1931-es lengyel népszámlálással kapcsolatos észrevételét. Ezek szerint a keleti területeken 3 250 000 ukrán és 1 138 000 fehérorosz mellett **1 219 000-en vallották magukat ruszinnak.**

Ezt a tényt a bevezető rész etnogenezissel kapcsolatos adatai közt is érdemes figyelembe venni, a leglényegesebb azonban az identitástudat, nyelv és az arra épülő kultúra alapjaként számon tartani. Sajnos, a két világháború közti kárpátaljai ruszin-ukrán-orosz nyelvű szépirodalom legtöbb képviselője a politikai csoportok közvetlen eszközévé vált. Olekszandr Markus, Grendzsa-Donszkij, Luka Demján, Borsos-Kumjatszkij az egyik oldalon, a másikon Baleczky Emil, Joszip Zsupán, Patrusz Karpatszkij. Erősen kirí mindkét névsorból Fegyir Potusnyák, ez a rendkívül tehetséges, a modern európai irodalmi irányzatok iránt fogékony fiatal költő, aki a harmincas években jelentkezett verseivel s később, mint neves folklorista vált ismertté.

Legtöbbjük munkássága megmaradt az irodalomtörténeti adat szintjén. Rövid, kultúra- és irodalomteremtő kísérlet volt a csehszlovák időszakot követő korszak.

Kárpátalja politikai története 1938- és 1944 között

Az első bécsi döntést követően. az alföldi magyarlakta rész a régi megyerendszerbe tagozódott. Ez összesen 1523 km^2 területet és 173 233 lakost jelentett. Küszöbön állt a Ruszinföld visszacsatolása is, ezt azonban a nagyhatalmak néhány hónapra még megakadályozták. 1938 szeptemberében Kárpátalján kiéleződött az ukrán nacionalisták és az autonómok harca. A Szeptember 4-én Ungváron az Ukrainszka Centralna Narodna Rada (Ukrán Központi Népi Tanács) tartott „kongresszust", amelynek Volosin által tolmácsolt követeléseit Prága elutasította. Ezt követően szeptember 20-án ugyancsak Ungváron megtartott gyűlésük a wilsoni elvek érvényesítése mellett állt ki. Miután október 6-án Zsolnán a szlovákok kihirdették autonómiájukat, október 8-án Prága kénytelen volt Podkarpatszka Rusz autonómiáját is elismerni.

Október 9-én alakult meg az autonóm kormány Kárpátalján, melynek miniszterelnöke Bródy András lett. Volosin a közegészségügyi(!) tárcát kapta. Prágában Bródy előterjesztette autonómia-elképzeléseit, amelyek értelmében a hivatalokban, vezető állásokban ruszin tisztviselőket kell alkalmazni, az egyházmegyék terén pedig a ruszinoknak olyan jogokkal kell rendelkezni, mint az önálló államalkotó nemzeteknek. Már ezek a javaslatok sem voltak elfogadhatóak Prága számára, amikor azonban népszavazás kiírását kezdeményezte Kárpátalja hovatartozásáról, megfosztották mentelmi jogától s bebörtönözték, ahonnan csak 1939 elején szabadult.

Feltehetően jó prágai forrásai voltak ugyanakkor Volosinnak, aki Bródy letartóztatásának másnapján a kisebbséget alkotó ukrán párt nevében átvette a hatalmat, eltávolította a ruszin irányzat képviselőit, betiltotta a magyar és ruszin nyelvű lapokat, feloszlatta a magyar és ruszin politikai pártokat, egyesületeket. Ugyanakkor Prága irányítását sem fogadta el. A központi kormányzat által belügyminiszterré kinevezett Prchala tábornokot, a Kárpátalján állomásozó csehszlovák haderő parancsnokát sem ismerte el kormánya legitim tagjának.

A magyarlakta sáv visszacsatolását követően Volosin Husztra tette át székhelyét és a környezetében egyre jelentősebb szerepet elfoglaló ukrán emigránsok és a szomszédos területekről szervezetten érkező fegyveresek nyomására galíciai mintára szervezte meg miniállamát, hozta létre fegyveres testületét, a Szics-gárdát. A szovjet történeti irodalom negatív értékelése szerint fehérgárdistákra és petljuristákra (Petljura: ukrán politikai majd katonai vezető) alapozta védelmi erejét Volosin. Pontosabb talán, ha azt mondjuk, hogy az ukrán irányzat által fellelkesített fiatalokat azok a galíciai vezetők szervezték meg, akik nem minden hátsó szándék nélkül érkeztek Volosin bábállamának megsegítésére s akiknek hamarosan foglya, túsza lett a nézeteit többször is megváltoztató „vezér".

A csehszlovák parlament november 22-én fogadta el az autonóm Kárpátszka Ukraina alkotmányát Az így létrejött államképződmény területe 11 085 km^2, lakossága 545 131 fő, amelynek háromnegyede ukrán (ruszin), de jelentős magyar, német, román kisebbség mellett több, mint 65 000, ekkor már anyanyelvként a jiddist megjelölő zsidó is élt Kárpátszka Ukrainában.

A Németország politikai támogatásával létrejött autonóm Kárpát-Ukrajna önmagában életképtelen volt. Sem élelmiszertermelése, sem ipara nem volt számottevő. Egyedül fa és kősó állt nagyobb mennyiségben rendelkezésre, ennek piacát azonban a politikai körülmények ellehetetlenítették. Mint minden válságban létrejött és azzal küzdő politikai alakulat, a Volosin-féle bábállam is a terror eszközéhez folyamodott. Fenntartotta még Ungváron meghozott ruszin és magyarellenes intézkedéseit, e két etnikum illetve irányvonal képviselőit a

Dumen-havasban felállított koncentrációs táborba hurcolta. Volosin az általa el nem ismert „belügyminiszter", Prchala tábornok közreműködését is csak egy esetben volt hajlandó elfogadni. 1939. január 6-án terrortámadást intéztek az akkor már Magyarországhoz tartozó Munkács ellen.

Február 12-én „választásokat" rendeztek, amelyen csak az ukrán szervezetek listájára lehetett szavazni. A sajtó által is közzétett ellenszavazatok figyelembe vétele nélkül, már a későbbi szovjet szavazókomédiák stílusában, jóval 90 %-on felül szavaztak Volosin jelöltjeire, aki az így nyert legitimáció alapján összehívta a *Podkarpatszka Centralna Rada*t (Kárpátaljai Központi Tanács), amely azonban végül is nem ült össze. Időközben ugyanis elmérgesedett Huszt viszonya Prágával. Volosin ki akarta telepíteni az előző két évtizedben odaköltözött, mintegy 15 000-es cseh tisztviselőréteget, így azok, a miniszteri tárcájának elfoglalására katonai erő alkalmazásától sem visszariadó Prchalával a huszti kormány ellen fordultak. Ribbentropnak riadt jelentéseket küldtek huszti megbízottjai. Ugyanakkor a magyar kormány sem méltányolta Berlin hídfő terveit. 1939. március 14-én a pozsonyi nemzetgyűlés kikiáltotta az önálló szlovák államiságot. Egy nappal később független államnak nyilvánította magát Zakarpatszka Ukraina is. A német stratégia azonban ekkorra megváltozott és túlmutatott a Kárpátok vonalán. Míg közvetlenül az első bécsi döntést követően, novemberben határozottan megakadályozták a magyar aspirációkat, most hallgatólagosan beleegyeztek, hogy a szlovák és kárpátukrán önállósági deklaráció közti 24 órában Magyarország megvalósíthassa elképzeléseit. A magyar csapatok március 15-én hajnalban megindultak a Kárpátok gerince felé. Volosin hiába folyamodott német protektorátusért, hiába kezdeményezte az addig általa visszautasított tárgyalásokat Budapesttel. 16-án még bejelentette Karpatszka Ukraina csatlakozását Romániához, majd még aznap, az elsőként menekülő Szics-gárda főparancsnokát követve kormányával együtt maga is Romániába távozott.

A magyar csapatok március 17-én elérték a Kárpátok vonalán húzódó lengyel államhatárt. Bevonulásukat mind a közép-európai, mind a nyugati hatalmak tudomásul vették. Ehhez két követjelentést idézünk. Khuen-Héderváry párizsi magyar követ 1939. március 22-én a következőket jelentette: „A francia közvélemény (...) Kárpát-Oroszországba történt bevonulásunkról szóló előhíreket természetesnek találta és nyugodtan fogadta, mint Csehszlovákia felbomlásának logikus következményeit... Parlamenti körökből azt hallom, hogy a közös határ (lengyel-magyar - S. B. A. -) létrejöttét itt határozott szimpátiával fogadták. A sajtóban nem volt olyan hang, amely Kárpát-Oroszország visszacsatolását elvileg helytelenítette volna." A londoni magyar követ 1939. március 28-i táviratában ezt jelentette: „Magyarország rutén és szlovákiai akciója úgy közvéleményben, mint hivatalos körök előtt megértésre talált."

A magyar hadsereg a mindvégig csak provizórikusan kijelölt, tartományi határként sem pontosított kárpátaljai-szlovák határt is átlépte, amelynek következtében a szlovákok légitámadást intéztek Szobránc és Ungvár ellen. A fegyveres akciókat német nyomásra ugyan leállították, de a Magyarország által elfoglalt 1056 km^2, a szobránci járás és a takcsányi szolgabírói kirendeltség Kárpátalja-Ruszinszkó integráns részévé vált. A Szlovákiától elcsatolt, dominánsan ruszin, de részben szlovák lakosságú terület az *ungi közigazgatási kirendeltséghez* tartozott. Ez, valamint a *beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltség* alkotta Ruténföld adminisztratív felépítését, amelyet a 6200/1939. M.E. rendelet kodifikált. A közigazgatási kirendeltség kifejezés is jelzi, hogy az egykori megyékkel való kapcsolat továbbra is fennállt. Erre szükség volt mind adminisztratív (az autonómián kívül eső Ungvár volt Ruténföld székvárosa), mind gazdasági szempontból (a gazdasági irányítás központja Munkács, itt a központja pl. a Latorica cégnek). Az oktatási-kulturális centrumok, valamint a sajtó is „területen kívüliek". Kárpátalja szerves egysége tehát nem bomlott fel, inkább helyreállt az az összhang, amely a Trianon előtti időszakot jellemezte.

A visszacsatolást követően Kárpátalja rövid ideig katonai közigazgatás alá került. A helyi „nemzeti tanácsok”, a „nemzetőrség” tagjaival együtt igyekeznek kiszűrni az ellenséges elemeket. Teleki Pál az atrocitások elkerülése érdekében igyekezett minél rövidebb időre korlátozni a katonai közigazgatást. Az átmenet megkönnyítése érdekében Novákovits Béla nyugállományú altábornagy (a katonai közigazgatás vezetője) mellé a belügyminiszter kormánybiztost nevezett ki Marina Gyula teológiai tanár személyében. Ők ketten - az építő-szervező munka megkönnyítése, a további konfliktusok elkerülése érdekében - még a polgári közigazgatás visszaállása előtt felszámolták az un „szögesdrótos” és „dróttalan” táborokat. Június 7-től visszaállt a polgári közigazgatás, Ungváron székelő kormányzói biztos irányí-tásával. Teleki és elvbarátai már ekkor meg akarták adni a Ruténföld számára az autonómiát, első tervezetüket azonban a katonai lobby nyomására a kormányzótanács elutasította.

Az ezt követő vitában kifejtették véleményüket a helyi lakosság képviselői is, különösen Fenczik és Bródy András. Utóbbi elképzelése 50 000 példányban jelent meg a Russzkij Vesztnyik április 2-i (húsvéti) különszámában *Milyen autonómiát kívánunk*? címmel. Végül az 1940. júliusában a parlament elé terjesztett A Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkor-mányzatáról c. törvénytervezet rendezte *de facto* Ruténföld sorsát.

Bár az időközben kitört második világháború nem kedvezett a határszéli autonómiának, 1944-ig működött a kormányzói biztos intézménye, a mellé kirendelt ruszin tanácsadó testület s különösen fontos intézményként a Földművelési Minisztérium Ruténföldi kirendeltsége. Ugyancsak jelen voltak a ruszinság képviselői - az igen határozott álláspontot képviselő Bródy Andrással az élen - a magyar parlament mindkét házában. Megvalósult a hivatalos írásbeliség kétnyelvűsége A Kárpátaljai Közlönyben (Podkarpatszkij Visztnik) két nyelven, hasábosan tették közzé a területet is érintő rendeleteket. Hasonlóképpen két nyelven jelentek meg a kormányzói biztos és a közigazgatási kirendeltségek vezetőinek rendeletei, utasításai.

A Kárpátalja visszacsatolását követő öt év alatt - mintegy a hegyvidéki akciót folytatva - a magyar kormány komoly intézkedéseket tett az élelmiszer ellátás és előállítás, a közoktatás, az útépítés és általában kommunikáció fejlesztése érdekében. Ruténföld évi költségvetési támogatását 1 millió pengőben határozták meg. Tény ugyanakkor, hogy az egyre nehezebb háborús körülmények közt egy egységes fejlesztési program kivitelezésére nem volt mód, sok minden megmaradt a tervek szintjén.

Vallás és kultúra a visszacsatolás időszakában

A görög katolikus egyház állásfoglalása kezdettől egyértelmű volt. Sztojka püspök két leghűségesebb munkatársa, Ilniczky Sándor nagyprépost, kanonok (mint a felsőház örökös tagja, Kárpátalja főtanácsadója) és dr. Marina Gyula kanonok (miniszteri tanácsosként bekerült az államirányítási apparátusokba. A püspökség a huszti báb-állammal szemben a Ruszinszkóban maradt egyházközségek visszatérését szorgalmazta az anyaországhoz s ennek érdekében nagy tömegeket aktivizáló mozgalmat is hirdetett

Sztojka püspök nem élte meg az újabb impériumváltást. Helyére a Szentszék a bizonytalan politikai és hadi helyzetre való tekintettel nem nevezett ki új püspököt, hanem provizórikusan Dudás Miklós hajdúdorogi püspököt bízta meg az egyházmegye irányításával. 1944 szept. 24-én - három nappal azelőtt, hogy a szovjet csapatok a Tatár hágó környékén átlépték a Kárpátok gerincét - Dudás Miklós Madarász István kassai római katolikus püspökkel együtt segédpüspökké nevezte ki és egyben felszentelte Romzsa Teodort, az egyházmegye később mártíromságot szenvedett vezetőjét.

A rövid magyar és a ruszinoknak autonómiát biztosító időszakban a magyar kormány nem kezdett a pravoszlávia elleni harcba, mivel nem akart egyszerre többfrontos küzdelmet indítani. Ugyanakkor sokat tettek a ruszinság szellemi színvonalának, kultúrájának fejlesztésért. Kozma Miklós kormányzói biztos 1940 őszén terjesztette elő elképzeléseit egy Kárpátaljai Tudományos Társaság megalapításával kapcsolatban, amely a következő év januárjában létre is jött. Megnyitó beszédében Kozma Miklós kihangsúlyozta, hogy nem a napi politika támogatását, hanem a ruszin nép kultúrájának szolgálatát várják az új szervezettől. A Társaság szakosztályai: tudományos, művészeti és néprajzi valamint ruszin nyelvi és irodalmi. A tagok közt ott találjuk Bonkáló Sándort, Gerevich Tibort, Hodinka Antalt, Harajda Józsefet, Illés Józsefet, Kniezsa Istvánt, Melich Jánost, Ortutay Gyulát (valamennyien egyetemi tanárok), valamint a társművészetek képviselői közül Manajló Tivadar, Boksay András, Koczka András, Erdélyi Béla festőművészeket, Hladonik István székesegyházi karnagyot vagy éppen Zádor Dezső zeneszerzőt és népdalgyűjtőt, a Bartók-Kodály nevével fémjelzett magyar zenei törekvések kiváló képviselőjét. Elnökül Hodinka Antalt, a kárpátaljai történetírás nesztorát, nyugalmazott egyetemi tanárt választották, alelnöke Kontratovics Iréneusz lett, az ügyvezető igazgató tisztjét pedig Harajda János töltötte be. Ez utóbbi életpályája és a Társaság munkájában betöltött szerepe már önmagában is tanulságos. 1905-ben született az Ung megyei Drugetházán. Iskolaigazgató apja a csehszlovák államfordulat idején - mint megannyi pedagógus és tisztviselő társa - nem tette le a kötelező hűségesküt. A család Székesfehérvárott telepedett le, Harajda János itt is érettségizett 1924-ben, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtudományi karára felvételizett, ugyanakkor rendszeresen látogatta a neves szlavista, Melich János előadásait is. Jogi diplomájának megszerzése után Hodinka Antal közbenjárására a pécsi Erzsébet Tudományegyetem (mint tudjuk, ez a Pozsonyból átmenekített neves felsőoktatási intézmény jogutódja!) bölcsészettudományi karán kapott ösztöndíjat 1930-ban már Krakkóban találjuk, ahol a lengyel kormány (szintén Hodinka segítségével elnyert) ösztöndíjával a magyar-lengyel kapcsolatok történetét kutatja. Egyúttal posztgraduális tanulmányokat is folytat. 1934-ben történelemből magiszteri fokozatott szerzett, majd 1935-től a krakkói egyetem magyar nyelv tanára. Részt vesz a lengyel-magyar baráti társaság munkájában, egyaránt fordít lengyelből magyarra és magyarból lengyelre és intenzíven dolgozik a magyar-lengyel szótár elkészítésén. 1939 novemberében a megszálló német csapatok internálták s csak a magyar kormány közbenjárására engedték szabadon 1940 tavaszán. Visszatért szülőföldjére és aktív szerepet vállalt a Kárpátaljai Tudományos Társaság munkájában. 1944 novemberében a szovjet megszálló hatóságok letartóztatták és halálra kínozták.

A Kárpátaljai Tudományos Társaság bölcsőjénél tehát a kiváló és elkötelezett tudósok bábáskodtak. Az alakuló ülésről beszámoló Kárpáti Vasárnap (alcíme szerint: „a magyar-rutén testvériség lapja") közölte a testületnek azt a szándékát is, hogy a nyelvi vitában sem az orosz, sem az ukrán irányzatra nem támaszkodnak, hanem a ruszin népi nyelv alapjaira építkezve jelentetik meg kiadványaikat. Marina Gyula emlékirataiban igen fontosnak tartja, hogy Kozma diplomatikus irányítása folytán a nagyorosz irányzatú ruszin politikusok egyre inkább kiszorultak a közéletből. Tudva azonban, hogy a ruszin kultúra bölcsőjénél ott álltak az orosz irányzat képviselői is, mindez természetesen, a túlzások, a sarkított álláspontok finomításával történt. Jellemző, hogy amikor 1941 elején megjelent az ebben a korban mind irodalmi, mind politikai téren komoly szerepet betöltő Marina Gyula nyelvtana, abban még fellelhetők voltak az orosz grammatika nyomai, mégis a ruszin népnyelv felé tett igen komoly lépésként értékelhetjük.

Ezen a nyelven jelentek meg a továbbiakban a Kárpátaljai Tudományos Társaság négy sorozatának kiadványai. A Literaturno-Naukova Bibliotekában (Irodalmi-Tudományos Könyvtár) ruszin és magyar nyelven több mint negyven kiadvány jelent meg. E sorozathoz tartozott maga a Zorja-Hajnal folyóirat és a kéthetente napvilágot látó Literaturna Nedilja (Irodalmi Vasárnap). E mellett napvilágot láttak egy Népkönyvtár (Narodna biblioteka olvasmányos művei (több, mint 30 ruszin nyelvű kötet), valamint a Gyermekkönyvtár (Gyitocsa bibliotyeka) kiadványai (12 ruszin nyelvű könyv). A Társaság adta ki a Ruszka Mologyezs (Ruszin Ifjúság) c. lapot, amely fénykorában 8 000 példányban látott napvilágot és a Szelszko-Hoszpodarszkij Kalendárt (Mezőgazdasági Kalendárium), amelyet 10 000 példányban vásárolták meg az olvasók. A Kárpátaljai Tudományos Társaság rövid fennállása alatt több tucat fontos könyvet adott ki, köztük a Lelekács-Harajda szerzőpáros által összeállított bibliográfiát, amely még ma is minden ruszin (vagy kárpátaljai) témájú kutatás legfontosabb forrásmunkája.

Mindez azonban a szovjet megszállással véget ért. A Társaság vezetőit, mint ellenséges ügynököket kezelték Harajda János sorsáról már a korábbiakban szóltunk, a társaság elnökét, Ilniczky Sándor nagyprépostot letartóztatása után a börtönben ugyancsak meggyilkolták. A szovjet tanulmánykötetek, egyetemi-főiskolai tankönyvek az egész kezdeményezést, mint a burzsoá nacionalizmus aknamunkáját tárgyalták, a ruszin kultúráért folytatott teremtő munka résztvevőit árulóként bélyegezték meg. A 90-es években azonban sokban változott - elsősorban a szakma - hozzáállása. Könyvek, monográfiák jelentek meg magyar, ukrán, ruszin, lengyel és angol nyelven a Zorja-Hajnal folyóiratról, a Társaság rövid de igen termékeny, hasznos tevékenységéről és nem utolsó sorban Harajda Jánosról, e korszak egyik legkiemelkedőbb tudósáról.

1944 októberétől napjainkig

A szovjet hadsereg 1944. október 2-án érte el Kárpátalja első települését, a volóci járási Verbiást és október 27-én már Ungvárt is elfoglalta. Az 1944. május 8-án megkötött szovjet-csehszlovák szerződés értelmében a szovjet hadsereg átadta a polgári irányítást a csehszlovák kormány londoni delegációjának, amely 1944. október 28-án érkezett meg Husztra és František Nemec vezetésével megpróbálta visszaállítani az 1938 előtti csehszlovák közállapotokat. Mint a kilencvenes évek elején publikált dokumentumokból láthatjuk, két rossz közti választásra kényszerült kárpátaljai magyar lakosság ebben a csehszlovák kormányzat partnere volt Időközben azonban az NKVD és a szovjet belügyi csapatok megkezdték a felnőtt magyar és német férfi lakosság elhurcolását. A kollektív „büntetés" árnyékában kierőszakolt munkácsi „kongresszus" mintegy 600 véletlenszerűen összeverbuvált résztvevője elfogadta azt a kiáltványt, amely kimondta Kárpátalja csatlakozását a Szovjetunióhoz. Az önmagát akkor már Kárpátontúli Néptanácsnak nevező testület elnöke, Ivan Turjanica kérésére Beneš 1945 januárjában visszarendelte a csehszlovák delegátusokat. 1945. június 29-én Moszkvában a Szovjetunió és Csehszlovákia kormánya megkötötte azt a szerződést, amelynek értelmében Kárpátalja kivált a csehszlovák államszövetségből.

A Szovjetunió eredetileg a Tisza vonalát szánta államhatárnak, az ún. Kis-Bereget azonban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására vissza kellett adnia Magyarországnak. A Csehszlovák-Szovjet államszerződés hozta létre a mai Szlovák-Ukrán határvonalat Ördarma-Kisszelmenc-Salamon-Strázs vonalában.

A szovjethatalom a 18-50 év közötti férfilakosság elhurcolásán túl különböző koncepciós perekben leszámolt a görög katolikus, római katolikus és református egyház képviselőivel, a kisegyházak lelkészeivel, valamint a magukat ártatlannak tudó, így a visszavonuló magyar hadsereggel nem távozó tanítókkal, tisztviselőkkel és különösképpen az erdészekkel (fegyveres testület!). Nem kímélték a ruszinság vezetőit, köztük Bródy Andrást sem, akit 1946. május 26-án „Horthy-fasiszta bérenc, vatikáni ügynök, amerikai kém"-ként ítélt halálra a Kárpátontúli Területi Népbíróság. Az ítéletet 1946 novemberében, a legnagyobb titokban hajtották végre. Sírjának helyét ma sem ismerik.

1944 november 26. és 1946 januárja közt Kárpátalján minisztériumokkal, kiépített hatalmi struktúrával rendelkező „szövetségi köztársaság" jött létre, amelynek vezetője a 30-as évek szakszervezeti vezetője, a Moszkvába emigrált és a csehszlovák hadtest politikai biztosaként visszatérő Ivan Turjanica lett. Ebben az államalakulatban csak a kommunista eszmeiség és az ezzel társult ukrán nacionalizmus érvényesülhetett. A kuláktalanítás és az erőszakos kolhozosítás árnyékában, szellemi vezetőitől megfosztva mind a ruszin, mind a magyar népcsoport csak a kommunista elit vezetésével szerveződhetett volna bármilyen formában közösséggé. Az adott politikai közegben azonban a helyi kommunisták is csak másodlagos feladatokat tölthettek be. A szovjet kommunista párt „a burzsoá mételytől fertőzött" helyi kommunisták megsegítésére 40 000 belső területekről származó párttagot irányított Kárpátaljára.

Teljesen más helyzetet hozott létre az 1946-os év, amikor Kárpátalja az USzSzK egyik területévé degradálódott. Látszatorgánumai és szervezetei megszűntek. A párt és vörös ruhába öltözött orosz és ukrán sovinizmus minden olyan megnyilvánulást igyekezett megtiltani, amely a ruszinság, mint önálló etnikum sajátosságait mutatta volna fel, a magyarságot, pedig mint egy szükséges rekvizitumot kezelték a népek barátságának palettáján.

1989-1991 - a változások kora

A görög katolikus egyházat 1989-ben engedélyezték újra. Ezt követően az események kicsit felgyorsultak. 1991 január 1-én a ruszin, a magyar, a román, a szlovák, a német és a cigány nemzetiségi szervezetek támogatták az először a ruszin szövetség által kinyilvánított szándékot Kárpátalja autonóm státusával kapcsolatban. Ezt a szándékot erősítette meg az 1991. dec. 1-én megtartott népszavazás, amelyen a terület lakosságának döntő többsége a terület különleges státusa mellett döntött, a beregszászi kerület lakosai pedig kinyilvánították egy autonóm körzet létrehozásának szándékát. Bár a kijevi vezetés mindkét regionális érdekű döntést mind a mai napig elszabotálta, ez az állásfoglalás szabadította ki a szellemet a palackból. Azon a néhány értelmiségin és egyházi személyiségen kívül, akik mindvégig őrizték ruszin tudatukat, a szovjethatalom által félrenevelt fiatalabb nemzedékekből is egyre többen ébrednek rá származásuk adta feladataikra.

A kilencvenes évek első felében tudományos konferenciák során próbálták bizonyítani a ruszinság nagyukrán voltát. Ezek érvrendszere a szovjet argumentációhoz szokott „hivatalos" tudósok megnyilatkozásaiban csupán a régi legendák és hamisítások feleleventését jelentette. A ruszinság körében megindult a rekonstruáló-teremtő munka s ezt már hatalmi szándék nem akadályozhatta meg. A ruszin képviseletek - megszabadulva a kezdet gőzös megnyilvánulásaitól - egyre biztosabban haladnak céljuk felé. Ennek egyik látványos bizonyítéka volt, hogy három éve a Ruszin Világkongresszust Ungváron rendezték meg.

Kijev ma azt a politikát folytatja, hogy elismeri a ruszinságot, ha az a maga erejéből képes nyelvét-kultúráját tömegméretekben elfogadtatni. A régi bűnök orvoslásáért azonban semmit sem tesz és szabadon engedi a régi hatalom kárpátaljai embereinek vérig menő utóvédharcát az új ruszin szellem ellen.

Kárpátalja gazdasága a szovjethatalom éveiben

A totalitárius szovjethatalom gazdaságpolitikai célkitűzéseit viszonylag gyorsan és könnyen érte el. Az állami vállalatokat, a gyárakat és üzemeket, a közlekedés és hírközlés infrastruktúráját már a bevonulás pillanatában előbb katonai igazgatás alá vetették, majd „közösségi tulajdonná" nyilvánították. A kisiparosok, kereskedők is szövetkezetekbe kény-szerültek, mivel megszűnt a nyersanyag és készárú szabad kereskedelme.

Valamivel nehezebb feladatot jelentett a mezőgazdaság „kollektív átszervezése". Párhuzamosan folyt a földosztás (1945 és 1947 között 68 500 ha egyházi és földesúri birtokot osztottak ki), és a magángazdaság kolhozi formában történő államosítása (Velikij. 1970: 350.). A kollektivizálás „trójai falova" a földjuttatással együtt létrehozott „földközösségek", „termelői csoportok" létrehozása volt. Az első ilyen a magyar lakta Eszenyben jött létre 13 szegényparaszt összefogásával (ez lett a későbbi Avangard = Élcsapat kolhoz magja), majd egy hónap múlva Oroszvégen, Munkács külvárosában 23 gazda egyesült a Dimitrov-kollektívában. Ezt a „népi kezdeményezést" 1946 júniusában a területi pártbizottság is felkarolta. A következő év elején már 630 ilyen „földközösség" működött a területen. (Isztorija...1982: 69.)

A fejlődés ugyanakkor nem állhatott meg a szocialista gazdaságnak ezen az alacsonyabb (a magyar szakcsoportnak megfelelő!) fokán. Egy központilag szervezett tömeges belső ukrajnai tapasztalatcserét követően a valódi kolhozok száma az 1948-as év folyamán 27-ről 188-ra, 1949-ben 478-ra növekedett, majd 1950-re a kárpátaljai mezőgazdaság kollektivizálása befejeződött. A kolhozok „megerősítésének" nevezett összevonási akció során ekkor 294 gazdaságot hoztak létre. Ez a tendencia tovább folytatódott és 1968-ban már csak 148 kolhozt és 16 állami gazdaságot találunk a területen.

Látványos ipartelepítésekre Kárpátalján nem került sor. Az alföldi részen a téglagyárak, dohányfermentálók, fafeldolgozó üzemek trösztösítésével jöttek létre a szovjet ipar büszkeségei, a hegyvidéken pedig a fakitermelés bázisára épülő, elavult technológiájú vegyi üzemek szállították továbbra is a nyersanyagot a szocialista nagyiparnak (faszesz, cellulóz, kén- és sósav stb.).

A birodalom gazdaságpolitikájában a különböző pártkongresszusok nyomán történő kisebb elmozdulások itt alig jelentkeztek, egyedül a mezőgazdaságban dolgozók érezték a politikai szándék változásainak drámai hatásait. A sztalini diktatúrát követően néhány évre fellélegezhettek a parasztok, de Hruscsov voluntarista elképzelései a mezőgazdaság iparszerű átalakításával kapcsolatban drámai változásokat hoztak. A falusiaktól megvonták a legelőhasználatot, a munkaegységek terménnyel való megváltását, csökkentették a háztáji területét, tehát lényegében megszüntették az önellátás feltételeit. Ezrével utaztak naponta a városokba, hogy az olcsó kenyeret felvásárolják a lecsökkent állatállomány takarmányozására. Ez okozta azokat az inkább csak a birodalom belső területein kirobbant kenyérlázadásokat, amelyek Hruscsov bukását és egy új diktatúra megjelenését hozták magukkal.

A brezsnyevi korszak egy hivatalokban elképzelt gazdaságpolitikát képviselt s a politikai elit nem akarta észrevenni előbb a kettős, majd a feketegazdaság megjelenését, céljait a bankóprés működtetésével, a természeti erőforrások mértéktelen kihasználásával és az ötmilliós hadsereget is beleértve közel 16 millió felfegyverzett „rendfenntartóval érte el".

Kárpátalján a határ közelsége még szemlélhatóbbá tette ezt a kettősséget, az inerció azonban működött s az emberek túlnyomó többsége elháríthatatlan természeti körülményként elfogadta a később „pangás"-nak nevezett társadalmi-gazdasági közeget.

Ezt a „pangást” robbantották szét a külső és belső erők s indították meg mind a rendszer, mind a birodalom bomlását. A mesterségesen fenntartott gazdaság szinte az első pillanatban összeomlott. A nyolcvanas évektől az önálló Ukrajna létrejöttéig terjedő időszakban az infláció ezer százalékokban mérhető. Az Ukrajnában a gazdasági stabilitás hiányában létrehozott kupon-karbovanec pénzügyi rendszer is milliomossá tett majdnem mindenkit, míg a nyugdíjak például megmaradtak a néhány százezres nagyságrendnél.

Az önálló ukrán pénz, a hrivnya létrehozása már abból az elképzelésből indult ki, hogy a gazdaság elérte a mélypontot, az azóta a dollár-paritáson bekövetkezett 163 %-os árfolyamesés azonban nem erről tanúskodik. Hamis beidegződések rejtik el első látásra a gazdaság kulcsmutatóit. A statisztika 10-15 %-os munkanélküliségről szól, miközben az megközelíti a 70 %-ot. Az éves infláció mértékéről még ma is nehezen értékelhető információkat kapunk. Az 1999 januári gyorsjelentések az előző évben 20 százalékos, tendenciájában gyorsuló inflációról adtak hírt.

Mindenesetre külön kell kezelnünk a mesterségesen fenntartott pénzrendszer összeomlását és a gazdasági termelés adatait. Lengyel pénzügyi szakemberek számításai szerint 1997-ben Ukrajna az 1989-es évi termelés 38,3 %-át állította elő. Az 1998-as évre 0,8 %-os belső összjövedelem emelkedést terveztek, a valóságban azonban 2 %-os csökkenés következett be. A Világbank 1998-ban 0,4 %-os gazdasági visszaesést tapasztalt Ukrajnában s erre az évre 0,6 százalékos további csökkenést prognosztizált.

Mindezek természetesen a több, mint 50 milliós Ukrán Köztársaság egészére vonatkoznak, de értelemszerűen Kárpátaljára és a magyar kisebbségre is érvényesek. A túlélési stratégiák azonban itt mások. A Tiszahát lakossága nem vár megváltást a központi intézkedésektől, mint ahogy az előző évtizedek során sem azonosult maradéktalanul valóságidegen helyzetével.

A vallás és kultúra helyzete 1945 után

A ruszin nép nyelvét, annak oktatási lehetőségeit a megszállást követően azonnal betiltották. Kissé később betiltották önazonosságuk másik jelképét, a görög katolikus vallást is. Már korábban elhurcolták a legaktívabb papokat és ismeretlen körülmények között, balesetnek álcázva, meggyilkolták az utolsó legitim püspököt, Romzsa Tivadart (Teodort). Míg azonban a ruszin nyelvi kultúra ápolására egyáltalán nem nyílt mód évtizedekig, az egyház, tagjai által a mártíromságot is vállalva, szervezetileg is fennmaradt egészen a nyolcvanas évek végéig, amikor a hatalom rákényszerült elismerésükre, részleges rehabilitálásukra. Sajnos a görög katolikus egyházzal szemben, elsősorban a templomok és egyházi ingatlanok visszaadása terén, elsőbbséget élvez az importált és a hatalom által erőltetett pravoszlávia.

A ruszinság számára, igaz, csak ukránként, a hruscsovi időszak nyújtott valamelyest enyhülést. Ez azonban nem tartott sokáig. A reformkezdeményezéseket ösztönösen elutasító brezsnyevi adminisztráció egyre durvább eszközökkel próbált gátat vetni az önazonosságot felmutató törekvéseknek. Így nem tekinthető véletlennek, hogy a túlcentralizált és agyonellenőrzött Birodalom távoli csücskében, Kárpátalján is ideológiai össztűzbe kerültek a másként gondolkodók. A hetvenes évek elejétől Szovjetunió-szerte fölerősödött az oroszosításban megnyilvánuló nyelvi türelmetlenség és a nemzeti sajátosságok elleni kampány, amely logikus következménye volt az egységes birodalom kialakítása felé törekvő adminisztráció társadalom-felfogásának. A soknemzetiségű birodalomban a nemzeti sajátosságokat gyakorlatilag csak a külföld megtévesztését szolgáló álnépi folklór-együttesek jelentették. Miközben folyt az orosz nyelv rendkívüli jelentőségét hirdető propagandakampány, a moszkvai hatalmi központ titkos leiratokban ösztökélte a „szövetséges" köztársaságok művelődési minisztériumait és oktatási szerveit az orosz nyelv még hatékonyabb, az anyanyelvet is háttérbe szorító elsajátíttatására. Ez, mint később kiderült, magát az orosz népet és az orosz kultúrát is tragikus helyzetbe sodorta. Ukrajnában elszaporodtak az „ukrán burzsoá nacionalizmus", más köztársaságokban más „burzsoá nacionalizmusok" üldözendő esetei, a leleplezések, majd a „bűntettet" követő hol nyílt, hol titkos tárgyalásokon született „példásan" szigorú ítéletek. A mozgalommá terebélyesedett „antinacionalista" kampány a kárpátaljaiak között is talált támogatókat, kiszolgálókat. A nemzetiségi önbevallás és tudatosítás a ruszinok számára még az úgy nevezett „glasznoszty" éveiben is nehéznek bizonyult.

Időközben azonban a ruszin mozgalom törekvései nemzetközi téren is deklarálódtak. Most már nemcsak Észak-Amerikában működnek legitim ruszin szervezetek, de az addig csak hallgatólagosan elismert vajdasági, vagy éppen a hatalmi szóval elnémított magyarországi és szlovákiai ruszinság is megalapította szövetségeit. Ha akadozva, - szándékos akadályokkal és dilettáns kezdeményezésekkel egyaránt szembeszegülve -, de meg-szerveződött maga a törzslakosság is, a kárpátaljai ruszinság. Kivételes, egy évtizede még elképzelhetetlen alkalma volt az egységes identitás kinyilvánításának az alig két éve Ungváron megrendezett Ruszinok világtalálkozója. Létrejött a Ruszinok Világtanácsa, a Visegrádi Országok Ruszinjainak Tanácsa, majd 2000 júliusában az Európai Ruszinok Uniója. (A szervezet elnökévé Hattinger Gábort, a magyarországi Országos Ruszin Kisebbségi Önkormányzat elnökét választották Az Európához közeledő hatalom nyilvánosan már nem szegülhet szembe e népesség törekvéseivel. Ugyanakkor kiszivárogtak bizonyos tervezetek, melyek e kérdés „lerendezését" célozták, és létrehozták azt az információs vákuumot, amely már évek óta elzárja a ruszin értelmiséget mind a ruszin lakosságtól, mind a kifelé nyilvánuló, különösen a környező népekhez szóló megnyilvánulás lehetőségeitől. A ruszinok által felmutatott történelmi értékeket és a jelen nem egyszer példamutató teljesítményeit egyaránt elhallgatja a kézi vezérlésű média. A ruszin világkongresszus állásfoglalásai például csak igen szűk hatókörű lapokban, illetve külföldön láthattak napvilágot.

A ruszin önismeret „tiszta forrásai”

A szovjet történettudomány feledékenysége már-már legendás. Igaz ez Kárpátaljára vonatkoztatva is, ahol negyed évszázad „lemaradását” kellett behoznia a megszálló világbirodalomnak - ideológiai síkon is. Az „ezer év óta nem volt itt semmi” parancsa és elvárása nemcsak az egyetemi, főiskolai, középiskolai tantervekből tűntette el mindazok nevét, akik nem feleltek meg a marxi-lenini világkép elvárásainak, de fordított Aurulként kilúgozta az aranyat, értéket jelentő műveiket is eltüntette a köz-, s a gulágra hurcolt ruszin és magyar értelmiség magánkönyvtáraiból. Ami maradt: a mérgező zagy, szellemi iszap.

A nyelvétől, vallásától, épphogy tudatosult múltjától és törékeny kultúrájától megfosztott ruszinok csak közel fél évszázad után kapták meg talán utolsó lehetőségüket kultúrájuk kiteljesítésére, nemzeti önazonosságuk bizonyítására. Az eddig mindent „betagosító” nagyobb szláv népek mögöttes szándékokat sejtő s a nemzedékeken át tartó agymosás után szinte mindenben kételkedő, sokban ukrainizált helyi lakosság tétova gyanakvásának látóterében s legfőképpen a sztalini-zsdanovi kultúrmeteorit csóvájához csapódó helyi „tudósok” gyűlöletének fókuszában. Ez utóbbiak a legveszélyesebbek, hiszen egész életük csődjét lennének kénytelenek elismerni a tények, az igazság elfogadásával. Nem csoda hát, hogy ungvári fórumuk, a Kárpátszkij Holosz 2000-dik évi 4. számában elkeseredett támadást indított a ruszin „történelem” meghamisítói, a „politikai ruszinizmus” vezetői, a nyelvkodifikációs törekvések és a szülőföldjüket, lelküket-testüket nagy pénzekért kiárusító kárpátaljai „ukrán” egyetemi-főiskolai tanárok, a múlt és jelen egyes tudósai ellen. A „vevőt”, itt az ellenségképet nem kell sokáig keresnünk. A cikksorozat szerzője, Heorhij Laver meg is nevezi a Magyar Tudományos Akadémiát (amelynek költségvetésére gondolva ez a kijelentés a közép európai humor bölcsőjét, Kárpátalja virtuális fővárosát, Munkácsot idézi sokunk emlékezetébe).

Elképzelhető, hogy akkor, amikor ez az álláspont még kanonizált kultúrpolitikai elvek formájában létezett, milyen esélyei voltak a ruszin nyelvű irodalomnak, nemcsak Kárpátalján, de Magyarországon, vagy a valamivel toleránsabb Csehszlovákiában és a Vajdaságban! A tehetséges kárpátaljai író több lehetőség közül választhatott. Az egyik válasz Jurij Skrobinecé, aki a szó gyakorlati értelmében a magyar iskoláztatástól, kultúrától jutott el a tőlünk jó ezer kilométerre a Poltava-Harkov vidékén kialakult irodalmi nyelvhez, s lett nemzetközileg elismert műfordító. Volodimir Fedinisinec anyanyelve és az elvárások között vergődve élte át a nehéz időszakokat. A fiatalabb Ivan Petrovcij a francia irodalom szerelmeseként lett műfordítóvá, számos magyar verset is átültetett: nagyukrán nyelvre. Csak a 80-as, 90-es években döbbent rá saját származására, beregi ruszin voltára s találta szemben magát azzal a koránt-sem elhanyagolható ténnyel, hogy nagybátyja, a korán elhunyt Fegyir Potusnyak, akit eddig csak mint nagy műveltségű tanár-tudóst tisztelt, a korábban már említett *folklorizmus* kiemelkedő egyénisége.

S van, aki életsorsával érvel meggyőződése mellett. Közéjük tartozik Szlavko Szlobodan (Igor Kercsa) is, akinek Petőfi fordításai kapcsán a magyarországi ukrán/ruszin filológiai legjobb művelője, az elfogulatlan nyíregyházi szakmai műhely vezetője, Udvari István lakonikusan nyilatkozott: „Ha lesz irodalmi nyelv, akkor ebből a kötetből fog megszületni”. Bátor jóslat. A szintetizáló nyelv, a metrika mesteri alkalmazása sokban igazolja ezt. A kötet azonban a mikrofilológiánál sokkal távolabbra mutat. A Petőfi versek megválasztása és a műfordító előszavának vallomása („Petőfi a mi költőnk is”) a Közép-európai együttélés példáját idézi fel; Európát a világok határán.

Igor Kercsa nyelvészként, a nyelvkodifikációs törekvések egyik résztvevőjeként is figyelemre méltót produkál. Magyarországi lapokban megjelenő tanulmányai igen tudatosan és történelmileg-nyelvtörténetileg indokoltan határolja be a nyelvjárásoknak azt a körét, amelyre az épülő ruszin nyelv alapozódhat. Ezek a déli és északkeleti máramarosi, az ugocsai, beregi és a délzempléni dialektusok. E nyelvszintetizáló kísérleteknek természetesen voltak előzményei is a magyarországi ruszin írásbeliségben, ezek felhasználására is törekednek.

A nyelvük, kultúrájuk visszaszervesítéséért dolgozó ruszinok és az ellenérdekű „szakemberek" inkvizíciós utóvédharcaik során mostanában ugyanazt a tudóst, ugyanazt az embert említik leggyakrabban: *Hodinka Antalt.*

A század legkiválóbb ruszin tudósának munkássága valóban példa és példázat. A múltat-jelent kisajátító politika bűne, hogy évtizedekig még a kézikönyvek sem említik a nevét s az utolsó évtizedben tapasztalható „reneszánsza" (l.: Soós Kálmán: A Hodinka-reneszánsz előzményei Kárpátalján. In.: Tiszán innen... Intermix Kiadó. Ungvár - Budapest) egy vidéki műhely, a nyíregyházi főiskola ukrán-ruszin tanszékéhez és vezetőjéhez, Udvari Istvánhoz fűződik.

Egy, Hodinka ruszinokról szóló kismonográfiájának névtelen, de egyértelműen a mai ungvári ruszin nyelvkodifikáló műhelyhez köthető utószava pontosan és elkötelezetten fogalmazza meg mindazt, ami a ruszin újjászületéssel kapcsolatos. Abszurd ötletként vetíti elénk azt a „felszabadítást", amelyben a „felszabadítottnak" el kell tűnnie a föld színéről. Akár mi is elmondhatnánk a kísérő cikk szerzőjével, hogy a Kárpát-medence soknemzetiségű, egymással szorosan összefüggő kultúrája olyan érték, amelyet nem veszíthet el az új Európa. Ha Hodinka ma élne, talán ugyanígy fogalmazna. Művei azonban mindenképpen ezt sugallják. S ezt az üzenetet a „tiszta forrásra" kiéhezett kárpátaljai ruszin értelmiség jól érti, jól érzékeli. Nemcsak a nyelvkönyveket, oktatási segédanyagokat, szótárakat tervező-készítő filológusok, de a „szépírás megkísértői" is, akik között ott található a pályáját még Hodinka életében kezdő s költőként évtizedekre elnémított Szocska-Borzsavin s a most férfivá érő, - vagy hosszabb ideig ugyancsak hallgató, vagy nyelvére-kultúrájára jó évtizeddel ezelőtt rádöbbenő -, fiatalabb generáció is. Álmuk egy emberibb világ, az újjászülető Közép-Európa. Feladatuk már-már embertelen: a nemzeti ébredés, a reformkor eszmevilágát kell ötvözniük korunk költészetével! Ha sikerrel járnak, benépesülhet a Hodinka s néhány társa által emelt szellemi katedrális.

Irodalom

Bonkáló Sándor: A rutének (ruszinok). Franklin Társulat Kiadása. Budapest, 1940.

Botlik József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000.

Botlik József: Hármas kereszt alatt- Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646-1997). Hatodik Síp Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997.

S. Benedek András: A megmaradás esélyei. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest - Beregszász, 1996.

S. Benedek András: Kárpátalja története és kultúrtörténete. Bereményi Kiadó, Bp. 1944.

Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. MTA, Budapest 1910.

Hodinka Antal: Utcjuznina, gazdusztvo i prosloszty juzsnokarpatszkih ruszinuv. Budapest, 1923. Kritikai, bővített kiadását előkészítette, az utószót írta Udvari István. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2000.

Isztorija gorodov i szjol Ukrajinszkoj SzSzR. Kijev, 1982.

Kobály József: Kárpátaljai ruténok: Mitosz és valóság. Kárpátaljai Szemle, Ungvár 1993 aug.-szept.

Kopcsak, V.P. - Kopcsak, Sz. I.: Naszelenyija Zakarpatja za 100 let. 1870-1970. Viscsa Skola, Lvov, 1977.

Lehoczky Tivadar: A beregmegyei görögszertartású lelkészségek története a XIX. század végéig. Munkács, 1944.

Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó. Budapest, 1996.

Máramaros megye. Honismereti írások a monarchia korából. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest-Beregszász, 1997.

Pop, Ivan: Enciklopedija Podkarpatszkoj Ruszi. Izdatyelsztvo Padjaka, Uzsgorod, 2001.

A Tisza bölcsője. Kárpátaljai honismereti és néprajzi írások a reformkortól 1945-ig. Összeállította: S. Benedek András. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest, 1996.

Udvari István: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. Évi katalógusa. Nyíregyháza, 1994. (Bendász Istvánnal.)

Udvari István: Obrazcsiki i isztorii pidkarpatszkih ruszinuv. XVIII. sztolityije. Uzshorod, Udavatyelsztvo V. Padjaka, 2000.

Udvari István: Ruszin (kárpátukrán hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Udvari István: Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében. Nyíregyháza, 1995.

Ukrajinszki Karpati. Materiali mizsnarodnoji konferenciji „Ukrajinszki Karpati: etnosz, isztorija, kultúra (Uzshorod, 26 szerpnyja - 1 veresznja 1991 r.). Uzshorod. Vidavnictvo Karpati. 1993.

Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Összeállította: S. Benedek András. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Beregszász-Budapest, 1998.

Zakarpatszkij muzej narodnoji arhitekturi ta pobutu. Kárpáti Könyvkiadó, Ungvár, 1986.

Zorja - Hajnal. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941-1944). Szerk.: Csatáry György. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó. Beregszász - Budapest, 1955.

Zselicky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekterében 1920-1945. Napvilág Kiadó, Budapest 1998.

Illusztrációk

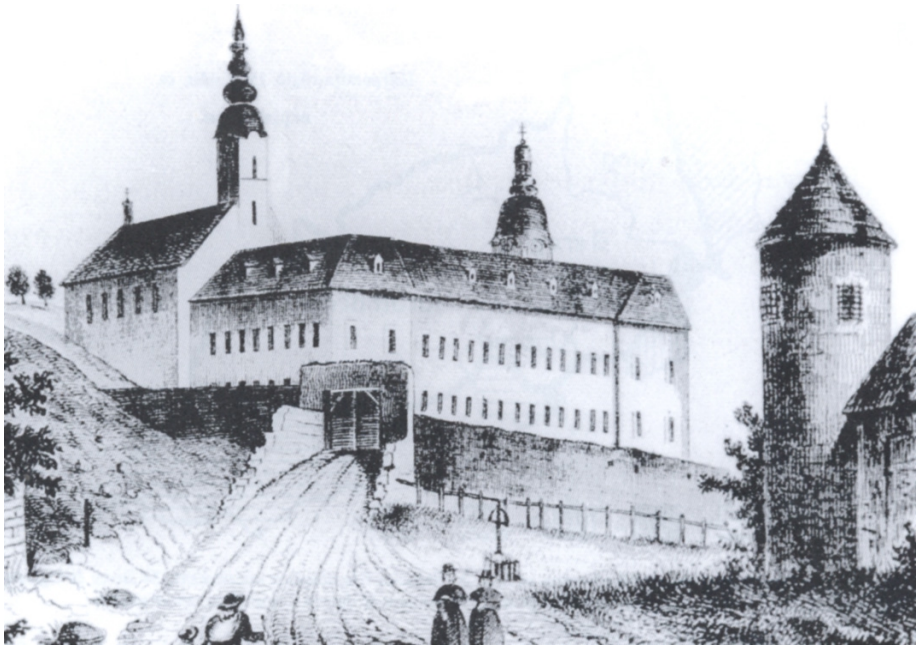

A munkácsi klastrom a XIX. században

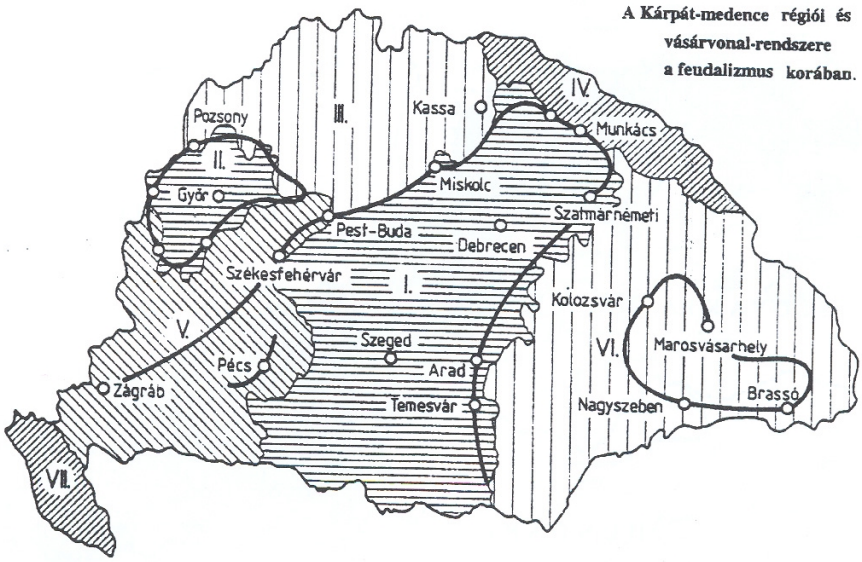

I= Alföld, II=Kisalföld, III= Felvidék, IV= Északkeleti Felvidék (=Kárpátalja), V= Dunántúl és a Dráva-Száva köze, VI= Erdély, VII= Karszt és Tengermellék

A Kárpát-medence régiói és vásárvonalai

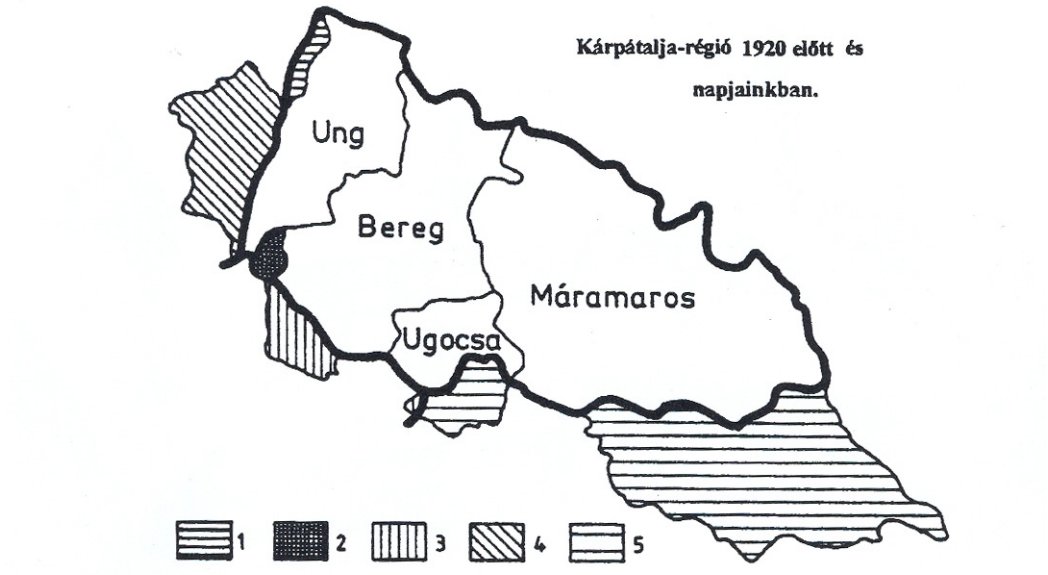

Jelmagyarázat: 1= Zemplén Kárpátaljához csatolt területe, 2= Szabolcs Kárpátaljához csatolt része, 3= Bereg és Ugocsa magyarországi része, 4= Ung Szlovákiához tartozó része, 5= Máramaros és Ugocsa Romániához tartozó területe

Az észak-keleti vármegyék és a mai Kárpátalja

A ruszin néprajzi egységek hipotetikus térképe

Ruszin parasztpár a XIX. század elején